

ERDÉLYI MÚZEUM

XIX. kötet.

1902.

IV. füzet.

II. Rákóczy György szász-fenesi csatája,

megsebesülésének és halálának körülményei.

(Első közlemény.)

I A csata előzményei.

Harmadszor ültette a marosvásárhelyi 1659. szept. 24.—okt. 7-iki országgyűlés II-ik Rákóczy Györgyöt Erdély fejedelmi székébe; harmadszor hívta ki ezáltal a lengyelországi expedíciója óta kegyvesztett fejedelem Erdély protektorának, a török portának boszúló haragját. Jól tudta ezt Rákóczy; tudva másfelől korábbi tapasztalataiból azt is, hogy a török haderővel egymaga erejéből meg nem küzdhet: szövetséges társakat keresett.

Miután az előző események folyamán eléggé meggyőződött arról, hogy a törökkel való háborút minden áron kerülni óhajtó Lipót császár-király kormányától nyílt pártfogásban nem részesülhet, mint szomszédos területeket, a moldvai és havasalföldi vajdaságokat igyekszik érdekkörébe vonni s velük véd- és daczszövetségre lép.¹ Ezzel egyidejűleg lépéseket tesz a Részek és Várad birtokba vételére, — mi hosszas tárgyalás és „titkos mesterséggel való vitatás“ után sikerült is.

Hogy mily nagy súlyt helyezett Rákóczy az utóbb említett területek megnyerésére, kiténik ama részletes előadásból, mit e tekintetben Szalárdi krónikája VI-ik könyvének tizedik részében olvashatunk. Kutatva ennek valódi okait, alig esalatkozunk, ha az erőgyűjtés mellett ép oly fontosságot tulajdonítunk Rákóczy azon ezélatának is, hogy a háború esélyeibe Lipót magyar királyt is bevonja. Nem minden alap nélkül számíthatott ugyanis arra, hogy ha a tulajdonképeni fejedelemség területén és érdekében nem is, de legalább ügyének kedvezőtlen fordulása esetén, a Részek és Várad

¹ Erdélyi országgyűlési emlékek: XII. 411—14. l.

megtámadtatása alkalmával a magyar kormány sem térhet ki a segélynyújtás elől.

Mindezen számítások és szövetkezések azonban csak pillanatnyi fényt és világító erőt kölcsönözhetnek Rákóczy hanyatló félben levő szerenese-esillagának; sőt mondhatnók: sietteték annak alá hanyatlását!

Alig végezte be a marosvásárhelyi országgyűlés tanácskozásait, midőn Rákóczy ellenfele, az előle korábban Temesvára menekült Baresay jelentést tett a portára a történekről: Rákóczy proklamátásáról s az oláh vajdaságokkal való szövetkezéséről. Majd egy, az erdélyi rendekhez intézett proklamációjában¹ tiltakozását fejezte ki Rákóczy megválasztatása ellen. Nagyobb nyomaték kedvéért proklamációjához esatolta a török nagyvezérnek a budai pasához intézett levelét, melyben a nagyvezér míg egyrészt esodálkozását fejezi ki a felett, hogy a temesvári és budai pasák elnézték Rákóczy ujjolag történt fellépését, másrészt az ő kézre kerítését szigorúan figyelmőkbe ajánlja. Baresay proklamációjával egyidejűleg Haller Gábor váradi főkapitánynak is meghagyta,² hogy addig is, míg a szükséges török haderőt elküldheti, Váradot és a Részeket az ő és a porta hűségében minden áron megtartsa. E felszólításnak azonban nem lehetett semmi foganata, mert mint említettük, Várad őrsége Rákóczy pártjára állt s a Baresay-párti Haller Gábor helyét az ügybuzgó Rákóczy-párti Gyulai Ferencz foglalta el.

Nagyon természetes, hogy Erdélynek említett zavaros viszonyai nem kerülték el a gróf Csáky István által különben is jól értesített magyar királyi kormány figyelmét. Lipót korábbi politikájához híven a tényleges beavatkozás helyett a kölcsönös leszereltetés ügyében tett lépéseket, midőn követét, báró Berényi Györgyöt 19 pontból álló terjedelmes utasítással Erdélybe küldte, hogy azoknak alapján a békét Baresay és Rákóczy között közvetitse.

Az utasítás értelmében Rákóczyt arra kellett volna köteleznie, hogy Szatmár és Szaboles vármegyéket Lipótnak átadja, — ezek fejében Lipót őt pártfogásáról s erdélyi javainak zavartalan birtoklásáról biztosítja; viszont Baresayt arra, hogy Rákóczy erdélyi javait boesássa ennek szabad rendelkezésére. Ha pedig ez utóbbit a török

¹ E. O. E.: XII. 406—7. 1.

² E. O. E.: XII. 409—10. 1.

porta egyelőre ellenezné, „az erdélyi országnagyok — addig is, míg a mozgalom megszűntével Rákóczy említett javainak tényleg birtokába léphet — neki haszonbér fejében bizonyos összeget fizessenek.“¹

Berényi békeközvetítési kísérlete eredménytelen maradt. Rákóczyban ugyanis egyrészt Lipót kormányának irányában tanúsított eddigi közönyössége, másrészt a csak imént ujólag felajánlott fejedelmi méltóság önérzete sokkal mélyebben megérlelték már a végleges leszámolás eszméjét, mintsem a dolgok ily előhaladott állapotában cserben tudta volna hagyni szövetségeseit és erdélyi párthiveit. Hasztalan igyekezett őt Berényi engedetlenségének súlyos és végveszélyt hozó következményeire hivatkozással leszerelésre bírni: szónak már nem lehetett reá többé hatalma. Így ír Berényi is okt. 28-iki jelentésében: „Frustra, jaeta enim alea, et non videtur esse princeps hac in parte in sua potestate.“² A koczka tehát el volt már vetve, és Rákóczy ment végzete s a körülményektől számára kijelölt úton tovább-tovább.

Ezalatt a török Lugos és Karánsebes környékén nagymennyiségű haderőt vont össze. Rákóczy erről értesülve, seregének egy részét Baresay felesége tartózkodási helyének, Déva várának ostromára, másik részét Mihnye és Konstantin oláh vajdák segélyére küldi, maga pedig a főerővel a Vaskapu felé megy, — innen várván az ellenség bejövetelét. Miután a rendelkezés alatt levő haderőt így többfelé kellett megosztania, Rákóczy úgy segített magán, a mint éppen módjában volt: nemesség ígérete mellett tömegesen állíttatta fegyverbe a jobbágyokat. Ez a katonáállítás azonban mihamar szomorú következményeket vont maga után. A felszabaduló jobbágyok uraikkal szemben „pengő hártabőröket vonva“ a szolgálatokat megtagadják, sőt több helyen fegyveres csapatokká verődve, a nemesség ellen fordulnak s különösen Hunyad vármegye területén dúlnak és pusztítanak.³ Ez a körülmény aztán Rákóczy személye és ügye iránt épen a legválságosabb pillanatban nem kis mértékű bizalmatlanságot, illetve lehangoltságot idézett elő. Ehhez járult, hogy a Baresayval kimenekült s Temesvárt tartózkodó urak az erdélyi rendekhez intézett átiratukban⁴ a porta megbízásából

¹ Báró Berényi György élete. Századok. 1885. 149—51. l.

² E. O. E.: 416. l.

³ E. O. E.: 417. l.

⁴ E. O. E.: 418. l.

mindazoknak, kik Rákóczy mellől elpártolva a fegyvert leteszik, kegyelmet ígértek.

Ily zilált viszonyok közt vette Rákóczy a leverő hírt, hogy egyik szövetségesét, Mihnyét a segélyére küldött magyarokkal együtt a szilisztriai pasa november 17-én leverte s hogy Szeidi Achmed budai pasa Baresayval a Vaskapu felé közeleg. E hír hallatára tűzértségének s gyalogságának javarésztét a Vaskapu őrizetére rendelte, — ezek képezvén hadseregének jól megerősített bal-szárnyát. A jobb szárnyat a Vaskapu szorostól északnyugatra elterülő hegyek aljában helyezte el.

November 22-én a törökök csakugyan betörték az erdélyi területre, de nem a Rákóczy által remélt irányban a Vaskapu szoroson, hanem az attól északra nyuló hunyadmegyei hegyeken át s arra a részre, melyre Rákóczy seregének jóval gyöngébb jobb szárnyát rendelte. Nagyon természetes, hogy a töröknek ez ügyes hadi taktikája részökre juttatta a Zajkány mellett november 22-én lefolyt rövid ütközet diadalát. Maga Rákóczy és hadseregének legnagyobb része csak meneküléssel menthették meg életüket. Ugyanezen napon Rákóczit még más csapás is érte. Másik szövetségesét, Konstantint Galga tatár szultán Moldvából kiűzte s menekülésre kényszerítette.

Mindezen csapások azonban nem riasztották vissza Rákóczyt a megkezdett küzdelem folytatásától. Közvetlen a zajkányi ütközet után Szászvárosba vonta össze a csata szinteréről különböző irányban megfutamodott csapatait; egyszersmind újabb elemek felvételéről is gondoskodott.¹

A török vezér jól tudván, hogy az említett meglepetésszerű ütközetben inkább a szerencsés véletlen, mint valódi mérkőzés juttatta őket győzelemhez és hogy Rákóczy hadereje meg nem semmisült: egyelőre nem is gondolt annak üldözésére, hanem Baresay által körlevelet bocsátott ki az erdélyi rendekhez, felszólítván őket a hozzájuk való csatlakozásra.² De miután látták, hogy felhívásuk eredménytelen, megindultak Hunyad vármegyén keresztül Rákóczy üldözésére. Az útjokba eső területek nemességét karhatalommal kényszerítették a Baresay iránt való hűségeskü letételére s a hozzájuk csatlakozásra. Vajasdra érve hírvül vették, hogy Rákóczy sere-

¹ *Szilágyi J.*: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. 579. l.

² E. O. E. 420. l.

gének egy része Torda mellett táboroz. Ez a rész, — mint Szalárdi említi — a Rákóczy által fegyverbe szólított jobbágyok tábora volt s épen Rákóczy segítségére a Vaskapu felé igyekezett s útközben meghallván a szerencsétlen esata kimenetelét, Enyedről Tordára vonúlt vissza. „Mely dolog hírével esvén a vezérnek, azonnal rájok küldé és noha azon pórság egynehány ezerekből álló sokaság vala, de hogy a hadakozó vitézi életet nem szokta volna s az rájok jövő ellenség ellen csak jó rendben kiállani sem tudának, őket többnyire csak felgázoltatták s mintegy ötszázig valót közülök levágván, a többit elfuttatták, oszlatták, szélesztették vala.“¹

Bizonyosan ez újabb győzelem hatása alatt adta ki Baresay november 30-án a vajasdi táborból azt a meghívót, melyben december 14-ére Kolozsvárra országgyűlést hirdet,² hogy így az ország egyetemének hódolását és hűségét a török vezér előtt hivatalosan is bemutatthassa.

A pórhad leveretése után a török tábor Vajasdról tovább vonúlt Marosvásárhely felé, hol Rákóczy újólág összetaborzott embereivel ekkor tartózkodott. Rákóczy azonban nem akarván itt a döntő ütközetet elfogadni, haderejével Kolozsvárra vonúlt. Úgy számított ugyanis, hogy míg egyrészt e jól megerősített városból az ellenállást sikeresebben vezetheti, másrészt az oda Baresay által hirdetett országgyűlés tartását is meghiúsíthatja.

A török azonban Kolozsvárra már nem követte Rákóczyt. Értesülve ugyanis arról, hogy Konstantin és Mihnye vajdák seregük maradványaival Rákóczyhoz esatlakozás végett Erdélybe érkeztek; másrészt a beállott téli időt a további hadakozásra alkalmatlannak találván: a végleges leszámolást az erre alkalmasabb tavaszi időre halasztotta. Hogy pedig az őszi hadjárat eredményét — s Erdélynek a porta iránt való hűségét illetőleg némi hivatalos bizonyítékkal is beszámolhassanak s miután a Kolozsvárt tartandó országgyűlés tervéről Rákóczynak oda vonulása miatt le kellett mondaniok: maros-szent-györgyi táborukban az országgyűlés színhelyéül Deést jelölték ki s ily értelemben boesáttatták ki Baresayval december 5-ikén az arra vonatkozó meghívót.³ Az országgyűlést

¹ Szalárdi: Síralmas krónika 474. l.

² E. O. E. 422. l.

³ E. O. E. 422 l.

azonban itt sem lehetett megtartani, a mennyiben Rákócynak Kolozsvárról módjában volt a nemességnek Deésen való gyülekezését megakadályozni. Így aztán Baresay a szőkefalvai táborból a Kolozsvártól távol eső Medgyesre hívta az ország rendeit.¹ Hasztalan, mert a rendek ide sem gyülekeztek. Erre Szeidi pasa a méltatlankodás hangján így szól Baresayhoz: „Senki sem jó hozzád, én nem várakozom; ha itt sem kellessz, jőjj velem Tömösvárig, tavasszal ismét behozlak: de meglásd, mint jár ez ország.“² Baresay azonban a maga részéről nem tartotta tanácsosnak az országból való kivonulást: miért is a balázsfalvai táborban tartott értekezlet alkalmával abban állapodtak meg, hogy Szeidi pasa a derék haddal téli szállásra Temesvárra, — Baresay pedig török őrség fedezete mellett a hozzá hí Szeben városába vonúl. A megállapodás értelmében a velük levő néhány Baresay-párti nemes azonnal térítvényt állított ki a szebeniek számára, hogy javaiban senkit sem háborgatnak s ellátásukról minden tekintetben önmaguk gondoskodnak. Egy másik, — a vezér — pasa számára kiállított térítvényben pedig Erdély rendei nevében a portát hűségükről biztosítják. A térítvények kiadása után Baresay Szebenbe, Szeidi pasa Temesvárra vonúlt.

A török vezér távozása — Baresay Szebenbe vonulása után ismét megnyílt Rákóczy előtt a cselekvés szabad tere. Azonnal mozgósította Kolozsvárról hadseregét. December 18-án, épen azon napon melyen Baresay nagy ünnepélyességgel Szebenbe vonúlt, Tordáról általános fölkelést hirdetett, hogy a Baresayt és török őrségét befogadó Szeben városát ostrom alá vegye.

A kinos helyzet, mit a fejedelmi vetélytársak küzdelme Erdélyben felidézett, csak most érte el tetőpontját. Egyrészt a török vezérnek Baresay érdekében tett s a maros-szentgyörgyi táborból kihirdetett határozott hangú fenyegetése; másrészt az a nyilvánvaló körülmény, hogy a török haderő kivonulásával ismét Rákóczy lett a helyzet urává: úgy egyesekben, mint községekben és városokban méltán a legnagyobb kétséget támasztotta az iránt, hogy Rákóczyhoz vagy Baresaihoz kell-e hajolniok? — Hiven jelzi ez állapotot egyik szemtanu, midőn így szól: „mindenikhez successive hol egyszer, hol máskor kötelesek voltunk.“³ Legkínosabb volt a hely-

¹ E. O. E. 424. l.

² Keresztury Demeter naplója: 139. l.

³ Horváth Kozma 68. l.

zet a Kolozsvártól Szebenig terjedő részeken, hol előzőleg többen Baresay mellé álltak s most Rákóczy és Mikes Mihály bosszúló hadainak útirányába esvén, kegyetlenül lakoltak.

A Baresay-párti nemesek és helységek megfenyítése és behódoltatása közben december utolján érkezett Rákóczy Szeben alá s azt három oldalról körülzárta. Mielőtt a rendszeres ostromot megkezdette volna, kísérletet tett a városnak alkudozás útján való átadására. Ugy látszik, hogy mindenekelőtt a törökhöz való közlekedéssel igyekezett szerencsét próbálni. Levelet írt a Baresay mellett levő török őrség vezetőségének, melyben szabad elmenetel feltétele mellett felszólította őket a városból való kivonulásra; egyszersmind biztosította őket a porta iránt tanúsítandó hűségéről. E levélre a török vezetőség helyett a Szebenbe levő magyar urak adták meg a választ s arra kérték a fejedelmet, hogy miután a porta bizalmával egyáltalán nem dicsékedhetik s arra a közelebbi napokban s azelőtt is tanúsított viselkedése után a jövőben sem számíthat s miután Erdély fejedelme más, mint a porta bizalmasa nem lehet: hagyjon fel az amugy is hasztalan kísérletezéssel.¹ Rákóczy azonban tovább is folytatta az alkudozást, főleg miután titkon arról értesült, hogy maga Baresai sem idegenkedik attól. Ugyanazért előbb Haller Gábort, ki Váradról való távozása után Baresayhoz csatlakozott, majd Baresay András, Ugron András és Bedőházy Tamás Baresay-párti főurakat hívatta ki védlevél mellett Szebenből s ezek közvetítésével igyekezett Baresayt az általa felajánlott birtok- és pénzübeli kárpótlások fejében a fejedelemségről való lemondásra bírni.²

Mint Bethlen János írja, Baresay feleségének súlyos betegségére való tekintetből hajlandó lett volna Rákóczy feltételeinek elfogadására, de a vele levő magyar főurak, a szászok és a török őrség vezetői határozottan ellenezték azt s Baresay visszavonulásáról és a város feladásáról hallani sem akartak.³

Ily körülmények közt Rákóczy 1660. január 7-ikén tényleg megkezdte Szeben ostromát. Az ostrom mellett azonban nem hagyott fel az alkudozással sem; sőt hogy annak sikerét annál inkább biztosítsa, január 25-ére Sellemberkre egyetemes országgyűlést hírdetett s arra

¹ E. O. E. 427. l.

² Horvát Kozma 73. l.

³ Bethlen János: *Rerum Transylvanicae* 128–134. l.

a szebenieket is meghívta.¹ A meghívónak eme szavai: „az fényes porta complacálásában kívánunk minden utakat, módokat elkövetnünk,” világosan bizonyítják Rákóczy ezélatát, mely nem lehetett más, minthogy mindkét pártból országgyűlésileg delegáltasson egy követséget, mely a portát irányában megengesztelje, s őt a fejedelemségben elismertesse.

A szebeniek eleinte egyáltalán nem akartak részt venni az országgyűlésen. Hosszas tanácskozás után január 31-én mégis kiküldöttek egy 5 tagból álló követséget oly utasítással, hogy igyekezzenek Rákóczyt a fejedelemségről való lemondásra bírni.

A kiegyezés ügye azonban semmivel sem haladt előre, a menyiben egyik fél sem volt hajlandó érdemleges tárgyalásba boesátkozni. Baresay követsége azért, mivel az országgyűlésen jelen volt esekély számú nemességben egyáltalán nem akarta Erdély valódi képviselőtét látni; a Rákóczy-pártiak pedig, mivel a szebeni urak összeségével, nem pedig öt tagból álló képviselőtükkel óhajtottak tárgyalni. Ez utóbbiak nézetének adott kifejezést az országgyűlés elnöke Ébeni, midőn így szólt a követséghez: „mondják meg kegyelmekek otthon, hogy mi ő kegyelmeket kívánjuk, egy szívvel-lélekkel akarunk a haza megmaradásáról gondoskodni, addig semmihez sem nyúlunk.“² Ily módon a követség eredménytelenül tért vissza. Jelentéstételükre a szebeniek Várallyay Lőrincz, — Rákóczy udvari papja közvetítésével tiltakozásukat fejezték ki a sellemberki rendek egyoldalú intézkedése ellen, — reájuk hártván a bekövetkezendőkért a felelősséget. Erre Rákóczy a mellette levők javaslatára a tárgyalásokat egy újabban összehívandó országgyűlésre halasztva s az azon való megjelenésre a szebenieket is felszólítva, a sellemberki országgyűlést február 6-án feloszlatta.

Az országgyűlés feloszlata után, egész télen és kora tavaszon át május közepéig folytatta Szeben ostromát, de hasztalan, mert a jól megerősített várost, Erdélynek ez időben elsőrangú erősségét, nem volt képes megadásra bírni.

Ezen oly hosszú ideig húzódó eredménytelen ostrom élénk világot vet Rákóczy seregének katonai minőségére, hasznavehetőségére. Mert ha nem is minden tekintetben írhatjuk alá Horvát Koz-

¹ E. O. E. 428—9. 1.

² E. O. E. 41. 1.

mának „a mindenféle gyűlevész hadak, sok rendetlen nép, szabad legények, szabad ördögök,“ elnevezésre vonatkozó jellemzéseit, azt mindenesetre állíthatjuk, hogy az rendszeresen szervezett, edzett és fegyelmezett hadsereg semmi szín alatt nem lehetett. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy midőn az idő előbbre haladtával a török fenyegető bosszújának napja mind veszedelmesebben közeledett s ehez képest az ostrom ügyében is fokozottabb erélyt kellett kifejtenie: a fejedelem szükségesnek látta hadserege részéről a szigorúbb fegyelmezést. E végből adta ki április 29-én Szász-Sebesről azt a hadi szabályzatot, mely 8 pontban a legszigorúbb fegyelmet czélozza.¹

Midőn Rákóczy hadserege újabb szervezésének művét a mennyire lehetett, bevégezte, s mielőtt Szeben városának rohammal való bevételére a jelszót kiadta volna, még egy utolsó kísérletet tett a kiegyezkedésre. Felszólította a szebenieket, hogy adják át önként a várost s az esetben amnestiát ígér; ellenben ha karhatalommal kell annak birtokába jutnia: nem fog elmaradni a bűnhődés. A szebeniek azonban nemesak megtagadták Rákóczy kivánságának teljesítését, hanem Baresay által május 1-én felhívást boesátottak ki az erdélyi rendekhez, arra intvén őket, hogy ha nem akarnak önmagokra és Erdélyre végveszélyt hozni: álljanak el Rákóczy mellől, mert „annak büntetésére közelítenek az mostan utban levő hadak.“²

Valóban Szeidi Achmed decemberi ígéretéhez képest megindult a Rákóczyval való végleges leszámolásra. Rákóczy erről értesülve, épen a legválságosabb pillanatban, a midőn már minden előkészületet megtett az annyi idő óta ostrom alatt tartott városnak rohammal való bevételére: hadseregét Szeben alól az élet-halálra hívó küzdelemre szólította.

2. A csata előkészítése; kölesönös viszonyok

A megvívandó ütközet ezéjja török részről nem volt kevesebb, mint a Rákóczyval való végleges leszámolás; egyszersmind az utóbbi időben mind nagyobb önállóságra törő erdélyi fejedelemségnek a porta akaratától függő szatrapiaivá alakítása. A nagy czél hathatós eszközök igénybe vételét tette szükségessé. Ez magyarázza meg azt a nagyszabású előkészületet, melynek végrehajtását a porta az

¹ Döbrentey: Erdélyi Múzeum III. 181. l.

² E. O. E. 441. l.

1660-ik év tavaszára elrendelte. Ehhez képest Szeidi Achmed már kora tavasszal mintegy 30 ezer főre rugó haderőt vont össze Temesvárra a balkáni és magyar területi végvárakból; Ali pasa, főszerdár pedig még nagyobb számú tartalék-sereget Nándorfehérvárra a tulajdonképeni török területről.

Jól tudta a török, hogy leginkább Várad és a Hajdúság területe az, honnan Rákóczy erejének javarészt merítheti: ugyanazért a csata előkészítésének legfontosabb feltételül hadműveletét arra alapította, hogy Rákóczyt az említett területektől elvágja. Az erre vonatkozó utasítás értelmében Szeidi pasa mindjárt tavasz kinyíltával Solymosnál a Körösön hidat veret s április elején megindul Temesvárról a hajdú városok felé.

A török vezér közeledésének hírére Gyulai Ferencz váradi kapitány Rákóczy útasítására a szabolesi és bihari hajdúság területéről, Kraszna és Közép-Szolnok vármegyékből szép számú hadsereget vont össze s azzal a hajdú városok védelmére Kaba alá vonúlt. Itt vették hírül, hogy a török vezér már átkelt a Körösön és a hajdú városokhoz felszólítást intézett, „hogyha megmaradásokat kívánnak, mindjárt minden hajdú városokról néhány hiteles emberséges embereket eleibe boesítani el ne mulasztanak, kik által megmaradások felől minden jót végezhetne.“¹ Bár a hajdúságban megvolt a szándék és igyekezet a vezér kívánságának teljesítésére, Gyulai Ferencz az ő kapitányi autoritására való hivatkozással megakadályozta azt. És mégis midőn kevéssel azután kémei azt jelentették, hogy a török oly erővel közelg, melylyel sikeresen meg nem mérkőzhetnek, az általa tanácskozásra hívott hajdú kapitányoknak a Rákóczy útasítására való hivatkozással a visszavonulást javasolta. A hajdúk panaszos szavakra fakadva, nyílt zugolódásban törtek ki: „avagy nem érdemlenék-e ők meg az oltalmat, kik 30 esztendőök elforgási alatt a Rákóczy fejedelmeknek és az országnak együtt is, másutt is vérök hullásával mennyit szolgáltak volna?“² Hasztalan, Gyulai Ferencz embereivel bevonúlt Váradba s ott hagyta a hajdúkat a „veszedelem torkában“ oltalom nélkül. Erre a hajdúk, minthogy az ellenség már nyomukban volt, különböző irányban szélylyel oszlottak s a mennyire az idő engedte, menekvés után néztek.

¹ Szalárdi: 491. l.

² U. o. 493. l.

Igy készítette elő Gyulai Ferencz az ő hibás intézkedésével a török hadműveletének sikerét, mert míg egyrészt visszavonulási parancsával a hajdúság Rákóczyhoz való csatlakozásának útját bevágta, másrészt a követség kiküldésének megakadályozásával a hajdú városok romlását is felidézte.

A török vezér ugyanis, a mint a hajdúság eloszlásáról értesült, azonnal előrenyomults épen azon helyen, honnan amazok elvonultak, táborni üteget. Másnap, ápril. 28-ikán kibocsátja hadseregét a hajdú városok pusztítására. Kabát és Szoboszlót még aznap elpusztítják s az idejekorán el nem menekült lakosságot lemészárolják. „A férfiaknak mind fejek szedeték és a vezér maga eleibe kihordatni parancsolván, mind egyig megnyúztatja, bőrt az agy koponyájáról levonatja, azokat szalmával megtölteti és szekerekre számán úgy rakatja vala.“¹ Két napig tartó pusztítás és öldöklés után tovább vonódnak s a Debreezen alatt levő Tóczó vize mellett üteget táborni. A város bírja néhányad magával kimegy a vezér elé s „ott a földre arezra borulván, tisztességet tesznek neki, annakutána a táboron levő urakat, pasákat külön-külön megkeresvén, ajándékozzák.“² Hosszas alkudozás után, melynek tartama alatt a vezér már a karókat is faragtatta a város előljárói számára, csak roppant nagy sereze lefizetése után voltak képesek kieszközölni, hogy az alföld metropolisa is a többi hajdú városok sorsára nem jutott.

Mielőtt a vezér Debreezen alól elvonult volna, május 6-ikán üzenetet küldött a váradiakhoz, hogyha Boldvai Márton alispánt tizenkettődel magával másnapra hozzá ki nem küldik, az egész vármegyét fölégeti, elpusztítja. A váradiak a határozott hangu fenyegetéstől megrémülve, Boldvai Márton vezetésével a követséget jelentékeny pénzüsszeggel és egyéb ajándékokkal kiküldik. Erre a vezér Várad városa és a vármegye részére az oltalomlevelet kiadta; egyszersmind megparancsolta, hogy Boldvai Márton megyéje nemeségével s zászlója alatt azonnal hozzája csatlakozzék.

Május 8-án elindult a török tábor Debreezen alól s az Érmeléken vonulva igyekezett a Királyhágó felé. Az útjába eső területek lakosai mihamar a hajdúság szomorú sorsára jutottak. Így min-

¹ Szalárdi: 495. l.

² Bartha Boldizsár krónikája 42 l.

denekelőtt Pocsaj és Székelyhíd lakossága s várainak őrsege, mint a kik a török utóvédre intézett kiesapásaik által vonták magukra a vezér bosszúló haragját. Az Érmellék e két elsőrangú erősségét rommá téve, az előzőleg oda menekült férfiak, nők és gyermekek közül mintegy négyezeret részint kardélére hányatott, részint fogságba hurezolt.

Pocsaj és Székelyhíd elpusztítása után méginkább fokozta a vezér dühét az a körülmény, hogy a bihari nemesség szerfölött gyéren, vagy egyáltalán nem akart hozzá csatlakozni a Rákóczy ellen való küzdelemre. Mint Szalárdi írja: „Stépán Ferencz a vármegye zászlóját a vicispán után vagy tizenhatodmagával vitte.“¹ Ezért a vezér oltalom-levele ellenére újlag szabad kezet enged rabló hadainak a pusztításra s útfokban a Berettyó és Kis-Körös mellékén mindenütt erőszakkal kényszerítik a bihari nemességet a csatlakozásra. Ugyanezt eselekszik tovább vonuló útfokban Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék területén, az egész Szilágyságban, hol különösen Somlyó és Nagyfalva szenvedett legtöbbet. Az el nem pusztított területek nemessége itt is csak a testvérháborúra való vállalkozás árán menekülhetett a veszedelemtől.

A vezér, miután az említett területek feldúlása s Rákóczytól való alapos elvágása által „az erdélyi fejedelemségnek egy részről való szarvát valóban gyalázatosan, siralmasan leüttette,“ megindult barbár hordáival s a Bihar, Kraszna és Közép-Szolnok megyékből erőszakkal toborzott három magyar nemesi esapattal a Meszes hegysegen át Erdélybe, hogy Rákóczyval a küzdelmet felvegye.

Mialatt a török vezér ekként igyekezett maga számára előkészíteni a döntő ütközet sikerét, azalatt Rákóczy még mindig Szeben alatt és eredménytelenül foglalkoztatta haderejét. E mellett azonban mint láttuk, gondja volt hadseregének újabban való szervezésére is. A döntő ütközet előtt ugyanis minden áron kapitulációra akarta kényszeríteni Szeben városát. De miután ez nem sikerült és a hajdúság szomorú sorsáról is értesítést kapott, azonnal egyetemes fölkelést hirdetett s a gyülekezés helyéül Szász-Sebest jelölte ki. Mint Rhédey Ferenczhez írott egyik levele bizonyítja,² május 10-én moz-

¹ Szalárdi: 498. l.

² Történelmi tár 1871. 126. l.

gósította Szeben alatt levő haderejét is, csupán egy megfigyelő hadosztályt hagyott ott Gaudi András és Mikes Mihály parancsnoksága alatt. Május 11-én megindult összes erejével Szász-Sebesről. Célja volt, hogy a leggyorsabb meneteléssel Váradig nyomúl s az ottani erősségből fogadja el a dönlő esatát. Késő volt. Alig érkezett Szamosfalva alá, midőn hírül vette, hogy a török vezér erdélyi területen, sőt tőle már nem is messze van. Miután így a Várad alatt való megütközésről szó sem lehetett, a szamosfalvai hadi tanács eredményeül a Gyalu alá szállást rendelte el. Ide szólította Gaudi Andrást és Mikes Mihályt is Szeben alól.

A fejedelem mintha érezte volna, hogy a döntő ütközetet életével is meg kell pecsételnie, minden eshetőségre készen, megírta végrendeletét. Mindemellett is, hogy mennyire bizott szerencséjében és fegyverében, élénk bizonyossága az a levél, melyet végrendeletével egyidejűleg szintén a szamosfalvai táborból írt Teleky Mihályhoz, melyben a nagyszámú török haderőre czélozva, ezt mondja: „Nem sokaság, — Isten ver hadat, s mi Istenben bízunk.“¹ Ugyancsak a szamosfalvai táborból gyors futárt küldött Gyulai Ferencz váradi kapitányhoz, oly üzenettel, hogy minden fegyverfogható emberét küldje azonnal gyalui táborába.

Bár Várad, mint láttuk, csak imént mutatta be a török vezér előtt szinleges hódolatát s küldte el táborába nemességének egy részét és a megye zászlóját, mindazáltal e körülmény legkevésbbé sem akadályozta Gyulai Ferenczet abban, hogy a fejedelem kívánságát is teljesítse. Mig tehát egyrészt Balogh Máté alkapitányt az épen rendelkezés alatt levő erővel azonnal útnak indította; másrészt Váradon és vidékén újabb elemek toborzásához fogott. Nemesség és szabad zsákmányolás ígéretének hatása alatt csakhamar összevevődött mintegy 500 főnyi, leginkább mesterlegények és subancz földművesekből álló csapat, e mellett 600 oláh legény a csűrüllyei oláh pap vezetése alatt. Ezen csapatok a kívánt időre meg is érkeztek Gyalu alá, hová Rákóczy a török közeledtének hírére Szamosfalva alól táborát áthelyezte.

Alig vonúlt el Rákóczy Szamosfalva elől, két nap múlva ugyanazon helyen a török vezér ütötte fel táborát. Így az ellenfeleket már csak Kolozsvár választotta el egymástól.

¹ Hadtörténeti közlemények 1894. 56. l.

Rákóczy, miután a közvetlen közelségben a török haderőnek az övénél aránytalanul nagyobb létszámáról komoly meggyőződést szerzett, tanácskozássra hívta főbb embereit s azoknak a mindaddig való visszavonulást ajánlotta, míg a magyarországi részekből újabb csapatokkal nem erősödnek. Emberei azonban e tervnek határozottan ellene nyilatkoztak, sőt Gaudi András egyenesen kijelentette, hogy ha a megütközést elhalasztják, azonnal leteszi fegyverét. Erre Rákóczy ezzel az elszánt szólásmóddal felelt: „hisz az én ereimből sem tej, hanem vér fog kifolyni“ és beleegyezését adta a megütközéshez.

Ezalatt a török vezér szamosfalvai táborában rendeletet adott Boldvai Márton bihari alispánnak, hogy három végbéli nemesst küldjön be Kolozsvárra oly üzenettel, hogy a törökök ellen semmi ellenséges lépést ne tegyenek, mert különben a várost azonnal löveg alá veszi. Meg is vitték ez üzenetet a kolozsváriaknak a biharmegyei Szilágyi János, a krasznai Nagy István s a közép-szolnoki Décei Tamás. Megtudva ezt Rákóczy, azonnal kihívatta őket gyalui táborába, hol Gaudi és a többi főbb tisztek izgatására felingerült katonaság a tábor közepén mindhármat lefejezte. A kolozsváriak e miatt megrémülve, a vezér haragjától való félelmükben „nemesak nem háborgatták a mellettök elköltöző török tábornokot, hanem követeket küldvén ki a vezérhez, mindenféle eleségekkel kedveskedtenek.“

Igy a törökök minden akadály nélkül elvonultak a város északi oldalánál Kolozsmonostor és Szász-Fenes alá s ott Rákóczyval szemben tábornokot üttettek.

JÁRMY JÓZSEF.

Bzenszky Rudolf 1631–1715.

I.

A múlt századok viharain túl vagyunk, és vallásukért üldözni az embereket, manap képtelen anachronizmus. A múltban nem így gondolkoztak az emberek. „A felekezetek vallási harezai közepett, az elnyomás és az üldözés közt csak a térítésnek és az elszakadásnak, az apostasiának és a próseltyismusnak, az üldözésnek és a vértanúságnak lehetett még helye. Mindenkinek állást kellett foglalnia és pártot választania a küzdelemben, az élethalálra való viaskodók tusájában, máskép köztük többé meg nem állhatott“ (Ipolyi, Veresmarty Mihály életrajza.)

Sok frott emléke maradt annak a vallásháborúkkal telt kornak. Időszerű-e ezeket a talán megérdemelt feledésből kiragadni? Nem fog-e velök föltámadni a múlt rémes kisértete, hogy elriaszssa egymástól a harezos apák békülékeny fiait?

Hogyan épül a jelen a múlton, azt kutatni kötelessége a történelemnek. *Sine ira et studio*. S a ki manap az intolerantiát vallja nyíltan vagy titokban életelvül, a felett napirendre tér a kor. A kötelesség nagyon különböző az emberek között, az Isten nagy, és számtalan út vezet hozzá, és csak az Isten tudja, milyen a mi bensőnk. Az ember olyan gyarló, homályban tapogatódzó, hogy az egymás iránt való türelemnél józanabbat nem gyakorolhatunk.

A jézsuiták Erdélyben: érdemes és jelentős történeti munka ezíme lehetne. Igen nagy részök van a mai erdélyi részek vallási és művelődési kialakulásában. Tanítók és prédikátorok, írók és diplomaták kerültek ki soraikból, kikről a történetírónak nem lehet megfeledkeznie. Ámde ez a történetíró hol maradt mindeddig?

Alig van gyűlöltebb név Erdélyben, mint ez: jézsuita. Hihetetlen balvélemények vannak felőlük elterjedve, s a rájok irányuló

ellenszenvtől sok-sok műveletlen és művelt katolikus sem ment. Nem lenne e a történetíró feladata, föl kutatni és tüzetesen kimutatni, mennyiben alapos ez a balvélemény? Nem kell félni a történeti igazságtól; s meg vagyok győződve, hogy a történelem igazságot fog szolgáltatni a sokat gáncsolt és többször rágalmazott szerzetnek. Hogy hiba esett, bizonyos; hogy türelmetlenségnek adta jeleit, nem vonom kétségbe. De hát csak a jézsuiták követtek el hibákat, csak ők voltak türelmetlenek? Meg kellett érnünk, hogy bebonyítsák előttünk, hogy II. Fülöp spanyol király bensőséges családapa volt, a ki az apai szív gyötrő kétségei közt lesi-várja fiának, Don Carlosnak testi, szellemi, erkölesi fejlődését, s hogy a Schiller által megdicsőített Don Carlos végre is mint satnya hülye halt meg. Másutt, más téren és más időben is tartogathat még a történelem számunkra meglepetéseket.

A jézsuiták Kolozsvárott: lehetne annak a történeti munkának tekintélyes részében tárgya és czíme. Bámúlatos az a kiterjedt munkásság, a mely a jézsuiták kolozsvári és kolozsmonostori rendházaihoz fűződik. Itt predikált *Szántó István*, Pázmány tanítója; itt fejtegeti az eretnekség lábrakapásának okait, melyek szerinte: defectus clericorum, defectus reales ecclesiae, defectus laicorum (Hevenessy IX.); itt írja minden valószínűség szerint Calepinus polyglott szótárához a magyar szókat (Szily, Adalékok a magyar nyelv- és irodalom történetéhez, 292.); itt fordítja a bibliát, mely fordítás későbbben Káldynak hasznos szolgálatokat tett (Fraknoi, Egy magyar jézsuita sat. a Katholikus Szemlében); részben innen írja hatalmas nemzeti érzéstől duzzadó leveleit a magyaroknak a németekkel való egyesítése ellen a római Collegium Germanico-Hungaricumban, erősítvén, a többi között, hogy hamarább elegyedik a tűz a vízzel, mint a magyar a némettel. Itt lettek önfeláldozó munkásságuknak áldozatai *Capecus Ferdinánd*, *Ardulfus János* és *Fanfonius Jeromos*. Itt szenvedett vértanúhalált *Fekete Emanuel*; *Bartholich Györgyöt* és *Major Pétert* itt kínozták és sebesítették meg hitökért. Itt tanított és prédikált a tömlöczöt és kínzást szenvedett *Agoston Péter* († 1689), a katonák által megölt *Alló Imre* († 1698), a betegápolásba behalt *Balogh János* († 1710). Innen térítgette az oláhokat *Radnóti Balogh József* († 1756), *Baranyai Pál* († 1719); itt adja ki *Buitul György* 1703. rumén nyelven

Canisius kátéját és innen megy Romániába hithirdetőnek. *Csete Istvánról* († 1718) olvassuk: „Sigismundi Vizkeletii nomine, habitu Petrino, barba prolixa, suam annos propemodum viginti dissimulabat personam R. P. Stephanus Csete S. I. professus“; ugyanő lett a kolozsvári r. kath. főiskola restaurátora és kolozsvári esperesplébános; prédikációira özönlöttek a katolikusok úgy, mint a más hiten levők; ő az erdélyi kath. reakciónak egyik leghatalmasabb embere. Itt túrt és szenvedett hosszú éveken át egymagában a lángbuzgalmú hithirdető *Derkai György* († 1678), a ki megadásal írja 1653. márcz. 5. Kemény Jánoshoz útlevél-kérelmét: »... ha urunk ő Nga és az nemes ország az mi proscriptiónkról való articulusokon fundált is, akkor történhetnék, hogy a gyűlésnek végén abban valami limitatio vagy dispensatio lehetne, és így én csak egyedül és eddig való residentiómban megmaradhatnék. De ha ugyan aeternumnak kell lenni az egyszer rólunk kiadott sententiának: én sem opponálok magamat ő Nga és az ország ellen“ ... Az unitáriusból jézsuitává lett *Fekete Józsefet* († 1789) és a reformátusból lett *Hajas Istvánt* († 1789) itt hallgatta özönlő sokasággal a nép. Négy száz görög papot innen nyert meg *Fütter Adám* († 1741) a r. kath. egyháznak. Híres hithirdetők és buzgalomk áldozatai *Jabróczky Adám* († 1756), *Jósa István*, *Langovics István* († 1690), *Libenitzki János* († 1755), a jótékony *Rajcsáni János* († 1733), *Szamaróczi Pál* († 1754). Az erdélyi oláh papság theologia tanára hét éven át *Salbeck Mihály* († 1758), a katekizmus-író *Szunyog Ferencz* († 1726). Kiváló irodalmi nevet vívtak ki maguknak: *Vásárhelyi Gergely* († 1623); a híres és hirhedt *Sámbár Mátyás* († 1685), a ki több mint 12 ezer embert térített a kath. hitre; a klasszikai iskola jeles tagja *Baróti Szabó Dávid* († 1819); az ifjabb *Molnár János* († 1804), „A régi jeles épületek“ költője, a deákos iskola előkészítője; *Kaprinai István* († 1786), a kinek böleselettani kézíratai rendkívül tanulságosak kortörténeti szempontból és a kinek történeti gyűjteménye híres és méltán keresett; *Hell Miksa* († 1792), a híres csillagász; az erdélyi Cicerónak nevezett *Gyalogi János* († 1761), kinek életét Ipolyi Arnold szándékozott megírni; *Fridvalszky János* († 1784), korának egyik legjelesebb mineralogusa.

De nem folytatom. A mit még hangsúlyozni akarok: ezek az emberek vér és gondolkodás szerint legtöbbszire magyarok, olykor

szilaj, felzúduló, büszke magyarok, akár Szántó István és későbbben a piarista Dugonics András.

Szenvedni, nem szenvedhették őket a más vallásúak, a kikre nézve veszedelmesek voltak. „Kérlek, hagyjatok nekem békét, nem tűrhetem őket birodalmamban“, mondotta I. Rákóczy György a jézsuiták bennmaradhatását kérelmező katolikusoknak. (Szilágyi Sándornál, 341. l.) S azt is szigorúan megtiltja, hogy erdélyi katolikus ember külföldre jézuita collegiumba küldhesse fiát. (U. ott.) Bethlen Miklós gróf pedig ezt írja (1691.): „Készebb vagyok, jőjjön hóhér és vegye fejemet“ ... „de a hazának és az ecclesiának veszedelmét nem akarom okozni a jézsuiták behozatalával“. (Szalay kiadása, II. 134. l.) Fokozta az ellenök való gyűlöletet az oláhok miatt való vetélkedés; mert a protestáns kísérletek az oláhoknak vallásbeli megnyerésére — kevés vagy semmi sikerrel sem végződtek, míg a jézsuitáknak bő aratásuk volt. A felsőbb körök nem igen vették szívesen az oláhok unióját, a mely a jézsuiták műve; s vajmi sokan gondolkozhattak úgy, mint Pekry Lőrincz, a ki egy jézsuitához, valószínűleg Baranyi Pálhoz (1657—1729) ezeket írja a többi között: „Én nem bánom, akárki mit hidgyen, ha borjút imád is, csak legyen az én kegyelmes Uramnak ő Nagyságának igaz hive, és segítse az ő Nagysága szolgálattját, a mint tőlle lehet. Bizony nem adnék egy sült kappant az ő catholikusságunkért, mert csak a contributiótól való immunitas hozta őket az Uniora, nem pedig a Religionak szeretete vagy igazsága: csak annyit tudnak ők ahoz, mint az én rudas lovam“. (Történelmi Tár 1870. 205 l.) A vitéz tábornok úr, a kiról II. Rákóczy Ferencz azt írja: „il faisoit commerce de sa Religion pour gagner la faveur des Allemands“, (Mémoiresjai, 129—130.), katonás nyersséggel beszélt, de sokaknak véleményét fejezte ki.

A jézsuiták erdélyi történetére nézve alig-alig van érdekesebb és tartalmasabb munka, mint a Hevenessy-gyűjtemény IX. kötetének 373—399. lapjain olvasható, magyar nyelvű *Millei István-féle* apologia, a melyben természetes ész és ékesszólás meg tudás vetekednek. A végére oda vetette egy jámbor kéz: „Composuit P. Stephanus Millei anno 1612. Certas ob causas non est typis vulgata haec defensio, justa et alioquin dignissima quod vulgetur. Sic sentio in domino Martinus Palkovics“.

Kitűnő hasznát vehetni idevágóan *P. Dobronoki György* előadásának is (Hevenessy-gyűjtemény XXVI. 1—96.), és egyéb kéziratoknak, a melyekre itt nem terjeszkedhetem ki.

Nagyon érdekesek Bzenszky Rudolf följegyzései is.

II.

A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kéziratárában van egy munka, a melyet *Beke Antal* így regisztrál: *Dissertatio Historica, P. Rudolphi Bzenszky e Soc. Jes. de Dacia Mediterranea, cum indice Ms. anni 1699.* in fol. fol.* 216 (vagyis 216 számozatlan levél). A cím nem pontos. A munkának tulajdonképpen nincs is egységes címe. A „proloquium“ elé egy későbbi kéz odaírta: *Manuscriptum R. P. Rudolphi Bzenszky e Soc. Jesu Castrensis 1699.* Erről a Bzenszky nevű jézsuита tábori papról megemlékeznek Horányi (NM), Fejér (CD), Stoeger (Scriptores), Beke (Index Manuscriptorum), Szinyei (MIÉ); mind nagyon soványan. Pedig nagyon érdemes ember a maga körében, s mint kortárs történétíró, mindenesetre figyelemre méltó. Bennünket azért is érdekel, mert a kolozsvári rendháznak is tagja volt s itt is halt meg.

Életéről ennyi van följegyezve: született 1631 okt. 27. Szakolezán, 15 éves korában jézsuита lett Csehországban; onnét Ausztriába helyezték át, majd Erdélybe került s itt terjesztette a róm. kath. hitet. Meghalt Kolozsvárott 1715 VI. 13. Megjelent munkája: *De origine et progressu cultus et lacrymis prodigiosis Claudiopolitanae iconis B. V. Mariae.* (Claudiopoli.) Fennmaradt kézíratai: a fenti és „*Epistola de missionibus in Transilvania, Claudiopoli 1711 scripta*“, melyet a bécsi es. könyvtárban őriznek.

Röviden kiegészíthetem ezen adatokat a következőkkel.

Azt írja Bzenszky az ő jeles barátjának, Hevenessynek, Kolozsvárról Bécsbe 1710 január 24. (Hevenessynél LXXXVII.) a a többi között: „Status Catholicus, hoc octiduo, iuxta directionem Residentiae nostrae, devotionem contra pestem frequentat copiosissime; in cuius gratiam ad magnum Ovariense nostrum templum processionaliter transtulimus Sacram Iconem Deiparae e tempello domestico, relaturi fruito octiduo, iterum in processione solemniter instituenda. Nostra Claudiopolitana Residentia sancte se gerit, et juvenus in convietu et seminario cum multa aedificatione. Etiam

in temporalibus bene est prospectum. Commendo me“ etc. Ugyanezen levélből kitűnik, hogy Bzenszky páter élénk irodalmi összeköttetésben állott Georgius Haner százsz luth. tudóssal.

Egy másik, ugyancsak Kolozsvárról 1710 ápril 8-áról keltezett levélben azt írja Bzenszky sok egyéb között: „Claudiopoli aura sic vernat a festo S. Josephi, ut et tempestuosa tonitrua audiuntur“. Azután leír egy mennykőesapást, s végül így ír: „Caeterum pacifice hic omnia nunc aguntur, sumus enim a praedonibus et kurtziis (pulsis) liberiores. De pestifera contagione nil aliud est audire, quam desiisse ipsam, Deo laus! per Transylvaniam! Quis futurus sit Generalis Commendans Transylvaniae, nondum scimus“.

Harmadik és legjellemzőbb adat szerzőnkre nézve a tárgyúl vett manuscriptum előszava. Ez a következő:

„Transylvania Europaeae terrae dives portio, rerum quarumvis ad hominum usum necessariorum ferax, magnum accendit mihi desiderium, non solum auditione lectioneve percipiendi, quae istae memoratu digna aestimarentur, sed et ad plurimum utilitatem laconice annotandi, quae *tum e libris historicis, tum e propria experientia assequeremur*. Fiebat enim, ut cum in caestrensibus motibus, hibernisve stativis, praesidia ac stationes caesareae in Transylvania militiae late obirem (de meo caestrensi munere rem sacram administrans) simul per hujusmodi itinera non medioerem regionis antiquitatum experientiam nanciscerer. Quia vero paucissimos repereram Historicos, qui Religionis negotia posteritati tradidissent, imo condolente animo intellexeram, plurima ignibus consumpta interiisse, residuo vero Archivis Cancellariisque aditu mihi perdifficilibus inclusa, non solum in tenebris delitescere, sed etiam cellarum incommoditate corrumpi, placuit mihi in lectionem Historicorum (revolutiones Religionis scrutandi causa) studiosius incumbere, ut sacris Ecclesiae militantis commilitonibus in Transylvaniam advenis, talia nosse percupidis, opella mea deservirem. *Latinos certe ac Germanicos* hujus Regionis Historiographos tam avidae ad perlegendum conquisivi, ut vix credam in Transylvania reperiri, quos non perlustrassem. Horum itaque autoritate fulcientur mea Syllogimaea, seu Collectanea, antihæreticam Transylvaniae historiam concernentia, quae quidem signatis librorum, capitum, paginarumque numeris (sicut in Authoribus legeram) primum accurate muniveram, sed cum eadem revi-

derem, prolixus mihi met per citationes illas fieri videbar, imo ad fidem procurandam superfluus, cum pleraque ex notis facileque obviis Hungariae Transylvaniaeque typo vulgatis Historiographis deprompserim, pauculis exceptis, quae ex fidentioribus Manuscriptis acquisiveram. *Id fatendum, mihi (utpote peregrino) ad intimiores, quas vulgo dicimus Cancellarias, aut Secretarias perlustrandas aditum non patuisse, ac ideo minus nota scribere non potuisse*, veritatis tamen (in dissentientibus Authoribus) perscrutandae ac eruendae studiosissimum fuisse. Quocirca horum Syllogimaeorum lectionem te, *Catholice Lector*, vegetum assumere, ac heroicum causae Dei Ejusque Sanctae Ecclesiae propugnatorem vivere, valereque cupio. Actum Coronae, pridie Kalendas Januarias, Anno Christi 1699“.

Ez az előszó mutatja a szerző célját, készültségét, segédeszközeit. Compilál a régebbi időkre nézve latin és német forrásokból és rendtársai kézírataiból, így Dobronokyból; később szem- és fültanú, de a levéltárak hiteles okiratai rejtve maradnak az idegen előtt; inkább csak azt írja le, a mit látott és hallott és hasonló műveltségű kortársai előtt hasonló körülmények között köztudomású lehetett. Bzenszkynek tehát alárendelt értéke és érdeke van; de működése nem éreketlen, már mint egy sokat gánésolt erkölcsi testület meggyőződéssel teljes képviselőjéé sem.

Műve hét könyvre oszlik. Az I. adja a régi Dacia és különösen Erdély földrajzát, beszél annak fekvéséről, folyóiról, termékenységéről, első lakosságáról, jelvényeiről, Sarmizegethusáról, Gyulafehérvárról, Nagy-Szebenről, Brassórol, Kolozsvárról, Beszterczéről, Medgyesről, Segesvárról, Szászsebesről és Szászvárosról; végül adja Erdély „vajdáinak és kormányzóinak“ lajstromát *Szentivány Márton* jézsuita történetíró után. Ez a könyv 12 fejezetre oszlik.

A II. könyv szól „de vetere Transylvaniae Religione“ Szent István előtt, elmondja Szent István életét, rajzolja a r. katolikus egyházi szervezkedést, a nemzetiségektől függő vallási viszonyokat és végül a katolikus hitélet elfajulásával bekövetkező hitújítás elterjedésének közelebbi okait 8 fejezetben.

A III. könyv Luther és Calvin tanainak elterjedését rajzolja 11 fejezetben, s folytatólag a IV. könyv 6 fejezetben, kiterjeszkedve az unitárius vallásra is.

Az V. könyv 1571—1690 rajzolja különösen a vallási álla-

potokat 16 fejezetben. A VI. könyv a jézsuitarend erdélyországi történeteit nyújtja 18 fejezetben.

A VII. könyv az Apaffy Mihály halála után bekövetkezett vallási állapotokat írja le 17 fejezetben.

A műből a VI. és VII. könyv a legérdekesebb. Az előbbi a jézsuiták erdélyi történeteit jézsuita szemüvegen át nézve mutatja be; az utóbbi autopsia útján készült, Bzenszky táboripapi működése közben, s így ez összes feljegyzéseinek legértékesebb része.

Az érdek, a melyet Bzenszky költhet, mindenesetre nagyon megoszlik. Lesznek, a kik őt mint a kolozsvári „könnyező Szűz“ egyik történetíróját semmibe sem veszik; de fennebb vázolt történelmi munkáját ezek is kellőképen méltányolhatják. Engem mint kortanú érdekel. Ha olykor egyoldalú, ha elragadja vallásos heve, ha kevés benne a kritika: azért mindig igaz és meggyőződéses lélek szól belőle, mely tud látni és a látottakat a maga módján rögzíteni is tudja.

Ha az erdélyi missiókról szóló levelet megkapom, rátérek e két könyv tűzetes ösmertetésére. Addig legyen elég e néhány szerény adat.

ERDÉLYI KÁROLY DR.

Az 1770/71 évi pestisjárvány Csikban.

Az 1770. évi szeptember első napjaiban Csikszék területén híre futamodott annak, hogy általános marhavész ütött ki, s közbe-közbe rebesgetni kezdték azt is, hogy több községben gyanús halálózások fordultak elő. E hírre a vice-tisztek vizsgálatot tartottak, s ugyanazon hó 19-én Csik-Szt-Királyon a megye akkori székhelyén tanácskozássra összejöve, aggódva konstatálták, hogy a marhavész csakugyan általános lett és hogy a gyanús halálesetek nem normális természetűek. Ennek folytán Háromszék, Udvarhelyszék és Maros-zék felé szoros határzárt rendeltek, s míg annak betartására polgári őrséget alkalmaztak és a kormányzékktől segédletül katonai karhatalmat kértek: október 1-én arra ébredtek fel, hogy a gyimesi Ugrapatak lakossága között a pestis rohamosan terjed.

Ugrapatak: a mostani gyimesfelsőlöki vasuti hídtól egészen az Apahavas lábáig felnyúló hosszú völgy, a képzelhető legegészségesebb terület, két oldalon százados fenyőkkel körítve; lakossága most is ritkán, abban az időben plane havonkint alig közlekedett a legközelebb eső Szépvíz községgel, minélfogva a vice-tisztek — talán nem is helytelenül — azt a véleményt koczkáztatták, hogy a dög-halál oda a levegőn ragadt át. Erre roppant ijedelem lett, s mint-hogy a járvány több községben is tömegesen lépett fel, rendes foglalkozásával mindenki felhagyott, körmeneteket rendeztek, éjjelnappal falubosszant solosmákat énekeltek, 48 óra alatt font, szótt és varrott fehérneműeket ajánlottak fel a halál angyalának; és midőn ez sem használt, teljes apathiába estek, úgy, hogy a halottak eltemetésére is csak katonai karhatalommal voltak kényszeríthetők.

A szék tisztsége az első meglepetés csillapúltával mindent elkövetett a lakosság bátorítására, küldöttei a vészlepett községekben gyakran megjelentek, de a veszély terjedésével, s különösen

nehány buzgó tagjának elvesztésével az is kezdett elfásúlni, kétség beesni, s szörnyű tehetetlenségében a gyűlések tartása közben breviáriumot imádkozott és solosmákat énekelt.

Ezalatt a kormányzektől egyre jöttek a hivatalos bátorítások, vigasztalások, de gondos keresés után sem találtam semmit, mi az egy határozat megerősítésén kívül, a járvány elfojtására irányult volna, és mégis október 16-án egy rendeletet bocsátott ki, melyben az egészségügyi intézkedések megszegőit halálbüntetéssel fenyegeti. Meggondolatlan, tapintatlan intézkedés volt és a halál félelmében vergődő lakosságot annyira el is keserítette, hogy községenkint csoportosúlni kezdett, egymást ellenszegülésre izgatta, az alig fenntarthatott kevés rendet teljesen felforgatta, mindent közösnek tekintett, szóval forradalmi állapotokat teremtett. Caratto Emanuel, az első székely gyalogezred parancsnoka, csak rendkívüli tapintattal, s így is az idegen katonaság okos felhasználásával tudta lecsendesíteni a felkorbácsolt kedélyeket, mert a csapáshoz az erőszakos felfegyverzés keserőségének friss emléke is járult, s talán épen e volt a főtényező. Ettől kezdve a nép önkéntesen ásta a kormányzék által előírt két öl mélységű gödröket, s hordott össze azokba apát, anyát, testvért, barátot, ellenséget naponkint, a falu egyik végétől a másikig, 4–6 ökrös fogatokkal. Májig is tartja magát az emlék, hogy Szt.-Márton községben nagy Szabó Balázs volt az egyedüli, ki Apostolok-oszlása hajnalán szedett boróka magvaiból készített pogácsával védelmezte meg magát és családját a ragálytól, s minden legkisebb félelem nélkül hordatta össze a hullákat a község északi alsó végén lévő „halom“ nevű helyen ásott sírgödrökbe.

És hogy ez az epidemia mily kiterjedésű volt, fogalmat nyújthat Caratto kétszeri értesítése, mely szerint Klára nevű leánya — kinek sírköve megvan a szeredai leányiskola belső bejáratánál aláfördítve — és két fián kívül, a szolgálatban lévő határőr katonaság közül október hóban 214, novemberben pedig 270 esett áldozatul; és miután a járvány csak 1771. január havában kezdett szünetelni, feltehető, hogy decemberre is legalább 200 ember kivette a maga részét, mikor aztán három hó alatt már csak a jobban élmezett és jobban ruházott katonaság sorából csaknem egy ezredet söpört el.

A járvány megszűntével a kormányzék gabna féléket, krumplít, hüvelyeseket küldött a megmaradt lakosságnak, ajánlván, hogy közs-

genkint a hármás határrendszer beállításával kezdjen földműveléshez. Ezenkívül sürgeti a júhtenyésztés s dohánytermelés meghonosítását, s általában látszik, hogy a szék ujjászületését a rendelkezésre álló eszközökkel elősegíteni igyekezett; de e közben sem hagyott fel kedvező eszméi előtérbe tolásával, a kék és vörös köpeny s az abaposztó viselet eltiltásával, a veréb, varjú, csóka, egér, höresög irtással, erdő aszalással stb., sőt az uralkodó felfogás szomorú jellemzéséül a székely katonaság gyermekei iskoláztatását is betiltotta és kényszerrel megkezdte a székely határőr tisztalakások építését, a melyek mintegy kárpótlásul, ma nagy részben iskoláknak használtatnak, igyekezték kibékíteni az utókort Mária Terézia koránya tévedéseivel.

Ezek leszámításával az akkori felfogásokhoz képest mégis tisztulni kezdő rendelkezéseket tanúsított, mert a székelység felfegyverzése elől Moldvába menekült családokat és egyeseket, nem mint azelőtt, börtönnel és halálbüntetéssel kényszergette vissza, hanem engedményekkel, jogok visszaállításával s még pénzbeli ígéretekkel is hivogatja elhagyott tűzhelyeikhez.

Nem is tehetett másképp, mert a vármegyét szörnyen megdéz-málta volt a pestis, azt pedig be kellett népesíteni. Caratto 1773-ban felvétette a megmaradt családokat, s az arról készített kimutatás szomorú képét adja a valóságnak. A szerint a pestis után maradt a) gyalog családfő 4903, összesen 10298 családtaggal, b) lovas családfő 545, 2078 családtaggal, c) jobbágy családfő 1402, 2876 családtaggal. Ha ehhez hozzá vesszük a gyér számú telepeseket semmi esetre sem több, mint 2000 emberrel és a megmaradt nemességet 300 taggal, megtudjuk, hogy Csikszék lakossága az 1770/71-diki nagy pestisjárvány után 17552 egyénből állott.

Ma Isten kegyelméből 135961-en vagyunk.

BECZE ANTAL.

IRODALMI SZEMLE.

Szolnok-Dobokavármegye ősrégészete.

Irta: *Dr. Réthy László*. Szolnok-Dobokavármegye monographiája. I. kötet. 97—154. lapon. Deésen, 1901.

E folyóirat múlt évi X-ik füzetében (591—593 l.) a szolnok-dobokavármegyei monographiát általános vonásokban br. Horváth Emil ismertette; az alábbiakban én csupán csak a vármegyei ősrégészeti leírásával szándékozom röviden foglalkozni.

A monographia előszavában olvasható értesítés szerint a monographia megírására az 1888-ik évben kötötték meg a szerződést dr. Réthy László szaktudóssal s így tehát 12 évi idő volt az adatok egybeállítására. Szerző a tárgyat 58 oldalon részletezi, a melyből 4 old. a többnyire kőeszközök, mint neolith leletek lajstromát képezi, 15 oldalon a bronzkori leletek jegyzéke foglal helyet s a többi 39 oldalon a kő-, réz- és bronzkorra vonatkozó tudományos ismeretek állását és a lelettárgyakból levonható következtetéseket fejtegeti. Öt szövegközi képes tábla és 24 ugyanilyen ábra díszíti az értekezést.

Igen helyes methodust követ dr. Réthy, a midőn értekezését az őskori lelőhelyek előrebocsátásával kezdi meg, mivel ezek képezik alapját a levonható érdemleges következtetéseknek. 18 lelőhelyet találunk följegyezve, a melyek legnagyobb részben a neolith kőkori periodusnak emlékei. Azonban nagyon hiányos e repertorium, mert nincs benne: Alsó-Csobánka, a Bábolna hegy, Boncznyires, Búzamező, Czege, Deésakna, Dióspataka, Kalocsa, Kecskés, Néma, Tötör, Zálha stb. szolnok-dobokamegyei helységek, a melyek pedig mind többé-kevésbé régibb lelethelyek és az irodalomban Torma Károly, dr. Koch Antal és dr. Mártonfi Lajos bevezetése révén is szerepelnek; de nincsenek felvéve a dr. Réthy által felsorolt lelőhelyek később előkerült adatai sem, így Székről közöl 2 drb. kőeszközt, holott dr. Koch A. már 1888-ban 7 drb.-ot tesz közzé, míg dr. Mártonfi L. 1891-ben 57 drb. kőszerszámról emlékezik meg; Szamos-Ujvárról egész sereg újabb lelet vált köztudomásúvá, a melyről a Monographiában mítsem hallunk. A kudui kőeszközök jellemzése 3 sorban van kimerítve, a melyről dr. Koch A. professor sokkal bővebb leírást adott 1876-ban. Utal-

hatnók az archaeologiai monographust a területéről előkerült régészeti leleteket őrző múzeumok tanulmányozására is, azt meg elengedhetetlen kötelességének tekintjük, hogy vegye tudomásul és használja föl a már meglevő s idevonatkozó irodalmat.

A szent-egyedi őskori telepre vonatkozólag az igazság érdekében nem hallgathatjuk el, hogy azt nem dr. Temesváry János szamosujvári tanár, hanem az erdélyi ősrégészet egyik leglelkesebb apostola, Herepey Károly nagy-enyedi Bethlen főiskolai professor fedezte fel 1887-ben, a midőn a főiskola általa megteremtett régészeti múzeuma számára a Mezőség több pontján gyűjtögetett. Hasonlóképen rectificálásra szorúl szerzőnek az az állítása, hogy „csak legújában tette közé Orosz Endre is a vármegye területén tett ősrégészeti kutatásainak két pontra vonatkozó eredményeit.“ 1-ször, mert a szent-egyedi telep közzétételénél korábban jelent meg a boncznyiresi valea Holcserági őstelep leírása, a melylyel szemben különben még az a hiba is történt, hogy be sem került a Monographiába. Pedig könnyen tudomást vehetett volna szerző is ezen őstelepről, mert az Arch. Ért. 1897-ik évfolyamának 95-ik lapján is olvasható. Még feltűnőbbé válik e körülmény az által, hogy egy idegen állam tudósa — egy oly epochalis műben, mint a minő dr. Moritz Hoernes: Die Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa cz. munkája, — megemlékezik róla (301. l.). 2-szor, mert a főtudósított kutatások eredményei nem két, hanem a szerző által felhozott a) szék-viczekúti és b) szamosujvári Costa Gyerli, valamint a hiányzó boncznyiresi őstelepen kívül a Monographiából ugyancsak mellőzött Szamos-Ujvár — lunkai ősteleppel együtt — négy pontra vonatkoznak.

A nagyobb részben neolithkorinak minősített 18 lelőhely felsorolása után a belőlök meríthető tanulságok tárgyalása következik igen általános vonásokban, a melyek kétségtelenül sok tanulságot szolgáltathatnak a művelt közönségnek, de egyben elárulják azt is, hogy szerző a már systematikus meghatározások alkalmazására megérett Praehistoriával mostohául bánik. Így a 102-ik lapon ezt a kitétel használja: fémkor telepei. Meg kell erre jegyeznünk, hogy a telep és település fogalmakat nem szabad minden egyes kőbaltá, vagy pl. bronzczelt lelőhelyére alkalmazni, mint a hogyan egy házat senki sem fog falunak elnevezni. A legtöbb bronz-lelőhely vagy szórványos, vagy gyűjtételes lelet s ugyanezt állíthatjuk a kőszerszámok lelőhelyeire nézve is, mert pl. mikor és ki bizonyította be azt, hogy Meleg-Földvár, akár Oláh-Nyíres, akár Girolt vagy Zápróc őskori telep vagy település helye? Ezeket a szerző által előléptetett helyeket előbb alaposan fel kell kutatni, a rajtuk előforduló ősrégiségeket szorgalmasan össze kell gyűjtögetni, tanulmányozni és csak ezek után lehet a telep vagy szórványos lelőhely kérdésében igaz ítéletet hozni. A mi Szolnok-Doboka vármegye őskori betelepülésének irányát illeti, készséggel elismerjük, hogy az szerzőnk véleménye szerint délről észak felé történt;

azonban a betelepülés irányának ágait is tudni egy oly vármegyében, a mely „ősrégészeti szempontból koránt sincs kellő mértékben átkutatva s az eddigi leleteket inkább a véletlennek kell köszönni,“ igen korai és merész vállalkozás. A neolith kőkori árja őslakosság eredete a dolog természete szerint igen problematikus kérdés, s bár kiváló nyelvészek újabban az árja népesalád őshazáját a Balti tenger tájára helyezik, a melynek kőszerszám formái nem mutatnak eltérést a hazai s általában az egész nyugat és közép Európa területén előforduló kőszerszámokétól, nem fogadhatjuk el szerzőnk véleményét a kőszerszámok hasonlatossága alapján a Balti tenger vidéki árjának a Szolnok-Dobokamegyei első őslakossággal feltételezett ethnikai közösségéről. Nem pedig, mert „a kőszerszámoknál a forma szükségképen fel volt tételezve a kő anyagának természetétől“ s azért — mondja dr. Ortvy Tivadar jeles tudósunk: — „a dolog lényegének félreismerésén alapszik, ha a különféle kőszerszámok alakra való azonosságát az akkori európai civilizatio egyformaságára akarnák visszavezetni. Vagy ha e forma azonosságából régi összeköttetésekre következtetnének.“ De máskülönbön is hazánk minden vidékének praehistorikus kutatói, nevezetesen dr. Ortvy, Wosinsky, Milleker, Herepei és dr. Torma Zsófia, a kik tüzetesebben foglalkoztak az egyes vidékek praehistoricumával, sőt jeles külföldi tudósok is, mint Schliemann, Reinecke, Hoernes, Voss, Radimski stb. mind kifejezést adtak annak, hogy a hazai neolith culturális őslakók a Középtenger keleti partvidékeiről származtak nyugat felé, illetőleg, hogy az első betelepülők útja a pontusi medenczéből a Duna völgyén vezetett fölfelé a pannoniai s innen a pozsonyi és bécsi medenczén túleső területekre. Ezeknek alapján legkevésbé sem valószínű a szolnok-dobokamegyei őstelepülőknek a Balti tenger vidékéről való leszármaztatása.

A betelepédesi nézetek tárgyalása után a kудui őstelepen történt kutatások eredményeinek bemutatása végett az aradmegyei gyoroki neolithkori telep viszonyait jellemzi különösen a lakások szempontjából. Véleményem szerint, helyesebb lett volna egy erdélyi őstelepet odaállítani a sokkal távolabbi és elütőbb physiographiai jellegű alföldi őstelepnél. A gyoroki analogiát az erdélyi neolith ősember kőszerszámokéinak anyag, technika és előállítás tekintetében való fejtegetése követi Téglás Gábor idézetében. A Somkerékről ismeretes talpesőves edény talpának hosszadalmas méltatása és a rézkor érintése mellett Szolnok-Dobokamegye bronz-korához érünk. Az általános bevezető rész után 41 bronzkori lelőhelyet sorol fel a Monographia, a melyek közül a kудui, alsó-ilosvai, oláh-bogátai, oláh-fodorházai, oroszmezői, bálványosváraljai, erdő-szombattelki, ördögös-fűzesi és pánczéleschi bronzleletek e helyen is megérdemlik külön megemlítésüket. A sorozatban a 9-ik sz. a. foglal helyet Kővár is, a mely azonban nem tartozik Szolnok-Dobokához, hanem Kővár, mint csupán régi vár Szatmár, mint helység

pedig Hont megyéhez. A 10-ik sz. a. Budafalváról hiányzik az erd. múzeumba került gazdag bronzlelet, valamint a dr. Primics által cigány-kovács kézre kerültnek jelzett „csomó kard“ lelet felemlítése is. A kimutatásban felsorolt bronzleletek általános tárgyalására térve azt látjuk, hogy a szolnok-dobokamegyei bronzleletek legnagyobb része szórványos lelet; nem hiányoznak öntőműhely maradványok és kincseleletek sem. Mindezen ősrégészeti emlékek viszonylagos chronológiájának megállapítása végett részletes leírásokat és összehasonlításokat kapunk a vésők, sarlók, lándsák, fejszék, csákányok, bronz-karikák, gyűrűk, kar-, láb- és nyakpereczek, zablarészek és bronzkerekek jellegeiről. A typologikus szempontok alapján eszközölt vizsgálódások szerint „bronzleleteink a bronzkornak késő szakából erednek javarészt.“ A hazai bronzkor chronológiájával kapcsolatban a bronzleletek előállításának, azaz a bronzkori telepések kilétének megállapítása érdekében az agathyrsekről, a szumir akkádokról és skythákról adott etnikai fejtegetések után a La Tene korra vonatkozólag megjegyezzük, hogy Erdélyben elég számos, tiszta La Tene jellegű régészeti lelet ismeretes, a melynek bizonyítása végett csupán az Alsó-fehérmegyei Monographia igen becses ősrégészeti fejezetére hivatkozunk. Legvégül a cikket a vármegye őstörténelmének az előadottak alapján való egy oldalra terjedő összefoglalása rekeszti be. Bár nem a vármegye ősrégészetében, de meg kell említenünk, hogy az ethnographiai fejezetben a megyei őskori leletek vázlatos térképe is közre van adva 48 lelőhelylyel.

Szolnok-Dobokamegye ősrégészetének megírása a terület prae-historicumának igen hézagos ismerete miatt, — a melynek különben szerző is többször kifejezést ad — kétségtelenül nehéz feladat volt, s mert az ősrégészeti anyag szétszórt, a gyűjteményekben lévő is csak esetleges: újabb kutatások és forrástanulmányok eszközzése nélkül a tárgyat — br. Horváth Emil szavaival élve — „mert épen meg kellett írni — csakis így lehetett megírni!“

Orosz Endre.

Péterfy Jenő összegyűjtött munkái.

Második kötet. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest. Franklin-Társulat.
1902. 8^o 506. l. Ára 4. kor. 50. fill.

A tragikus végű genialis írónak immár két kötetben összegyűjtve bírjuk műveit a Kisfaludy-Társaság áldozatkészségéből és az elhunyt benső barátjának, Angyal Dávidnak gondosságából. Ezek a művek mindvégig fent fogják tartani Péterfy nevét az irodalom történetében; e művek révén neve élni fog még akkor is, midőn már megőrölte az idő azt a tervezetben és kivitelben gyarló emléket, mely a fővárostól adományozott dízsírhely fölött emelkedik, hol az idegenből haza hozott hamvak pihennek. . . .

Az első kötet, melyet e folyóiratban tavaly (novemberi szám, 524—5 ll.) Kristóf György ismertetett, az író pályájának első feléből származó, magyar irodalmi vonatkozású dolgozatokat tartalmazza túlnyomó részben. Egy harmada azonban ama görög tárgyú tanulmányoknak volt már szentelve, melyek egy megírandott görög irodalomtörténetnek voltak fejezeteiül szánva. Ez a görög-tárgyú mű egy nagy irodalomtörténet-sorozatnak akart része lenni, melyet a Franklin-Társulat tervezett, de mely csak tervnek marad, mint látszik: egyelőre mindössze annyit eredményezett, hogy Péterfy életének szomorú dissonantiájú befejezését sietteté, oly nagyszabású munkával terhelvén meg őt, minőre tevékenyebb és bizóbb fiatalabb éveiben sem mert vállalkozni, s a munkálkodás minden gyönyörét csakhamar győtrő fárasztásba s elégtelenségbe, meghasonlottságba sülyesztvén belé.

A tervezett görögirodalomtörténet fejezetei folytatódnak a második kötetben is s ennek felerészét foglalják el. Sophoklesről, Euripidesről és Aristophanesről találkoznak itt remek essayekkel, melyek az első kötet megfelelő közleményeivel így meglehetősen összefüggő képet alkotnak a görög drámairodalom fejlődésének legkiválóbb mozzanatairól. Követik ezeket a görög történetírókról, Herodotosról és Thykydidesről szóló tanulmányok, valamint a Xenophonról és Plátóról írtak: utóbbi a *Filozofiai Írók Tárában* megjelent fordítás előszava. Mind e dolgozatokban Péterfy kétségtelenül nem mutatkozik oly czéhbéli szaktudós-nak, ki a classica philológiával mint élete fő tárgyával kizárólag s aprólékosságokba ható erudícióval foglalkozott volna; de lépten-nyomon látni, hogy iparkodott szakszerűen tudományos tájékozottságot is szerezní és nyújtani. Mindenekfölött pedig látni, hogy oly íróval állunk szemben, kinek lelke az általa tárgyalt költőkkel és gondolkozókkal össze volt forrva, bennük gyönyört és vigaszt talált már régesrégóta, mikor még távolról sem gondolta, hogy mint rendszeres irodalomtörténet írója fog velük egyszer foglalkozni. Az érett kor tetőpontján íródtak e tanulmányok s bennök egyaránt kiváló az ítéletek biztossága, mélysége és finomsága.

Legalább is éppen ennyire, sőt még inkább bámulhatjuk e jelességeket a Danteról írt essayben, mely ugyancsak e második kötetben foglaltatik és szerzőnek talán hosszabb lélekzetű alkotása. Szintén a régibb évek terméke; Péterfy tehetsége ebben nyilatkozik meg legfényesebben és a legtöbb önállósággal. Dante is ama lángelmék egyike, kikről, úgy látszik, már mindent megírtak elődeink, mindent elírtak előlünk, későn jövő utódok elől; azonban akadjon csak méltó tehetségű tanulmányozójuk, ennek számára mindjárt akad új szempont, melyből, bár némileg egyoldalú, de új világlátásban fog feltűnni az illető lángelme. Így tapasztalhatni ezt a jelen dolgozatnál is, melylyel oly nagyszerűen járult hozzá a magyar toll az egyetemes Dante-irodalom gazdagításához. Ha ugyan szabad így szólui, mikor a mi magyarul

van írva, az — fájdalom — nem létezik a külföld számára, ha csak nem szerencsés valaki tolmácsra, fordítóra tenni szert.

Tainenel, Tennysonnel, Emersonnel, Ruskinnel, Ibsennel foglalt koznak a többi, kisebb nagyobb cikkek, melyek mellett egy zenészei-tárgyút is találunk s találjuk még a Tragodiáról szóló Kisfaludy-Társaságbeli székfoglalót.

Az előbbi, mely Wagner operáit tárgyalja és mint e közlemények legtöbbje, szintén a Budapesti Szemlében jelent meg, egyedül képviseli azt a Péterfyt, ki egykor másfél évig a Pester Llyodnak zenekritikusa volt s kiválón értette, szenvedélyesen szerette a zenét.

Az utóbbi igen értékes, komoly munka. De minden bece sem feledtetheti velünk azt a *Tragikumról* szóló tanulmányt, melyet Péterfy Beöthy könyve alkalmából írt a Budapesti Szemlének, de mely csak tavaly-előtt látott napvilágot egy azóta megszűnt folyóiratban. Ehhez foghatón tündöklő, mélyen járó és élesen elemző dolgot keveset produkált szerzőnk. Éppen azért sajnáljuk elmaradását e gyűjteményből, melybe ezen fölül az *Egyéttértésben* évek során át közölt színi tárcáknak is legalább egy része, megérdemelte volna, hogy felvételük s a feledéstől megmentessék.

Legjobban mégis azt sajnáljuk, hogy e gyűjteményben az író mellett semmivel sincs képviselve az ember, az elragadón szeretetre méltó jó barát, a levélíró Péterfy, a maga végtelen kedvességével, gyöngéd lelkével, játszín ötletes s néha pajkos humorával, a természet és művészet szépségeinek imádásától ihletődött képzeletével, gazdag szellemkincseinek tüneményes meg-megnyilatkozásaival, szóval egész egyéniségének azzal az ellenállhatatlan varázsával, a melynek emléke átlengi a Patthy és Riedl, Lederer és Angyal által róla írt szebbnél-szebb tanulmányokat, s a mely miatt elhúnyta örökké sajjó seb marad azok szívében, kikhez ő közelebb állt.

Azt hisszük, egy harmadik kötetre elég érdemes anyagot szolgáltatna mindez, sok más oly dolgozattal együtt, melyeket a két kötetes gyűjtemény bevezetése sem sorol fel teljesen. *Dr. Haraszi Gyula.*

Rein, Grundriss der Ethik.

Osterwick (Zickfeldt A. V.) 1902. 292 lap. Ára 3 márka.

Örvendetes, hogy legújabbán az ethikai problémák felé fordul a bölcséleti buzgalom Németországban. A sociális kérdés a maga számos feladataival szerzett oly normatív tekintélyt az ethikának napjainkban.

Szerző „a nagy és alapvető erkölcsi elvekkel“ akarja megismerni az olvasót, a melyek erkölcsi „akarat elhatározásának és cselekvőségének forrásai“ minden ténykedésében, mindemellett úgy állítja oda az elveket, hogy azokból a paedagogia is meríthesse a maga irányeszméit. Így találkozik „az idealis ethika a paedagogikával“.

A mű egy bevezető, történeti és rendszeres részből áll.

A bevezetésben (1—38. l.) közelebről az ethika feladatával és bölcselati állásával, nemkülönbben annak korunkra vonatkozó egyetlen jelentőségével foglalkozik behatóbban.

Az ethika, mint a gyakorlati bölcsélet egyik ága az erkölcsiség sajátos lényegéről szóló tudomány, mely mint olyan, a személyes szellemi élet sajátos értékét van hivatva meghatározni, s mely közeli viszonyban van a metaphysikával, a logikával, a psychológiával, a paedagogikával s a theológiával. A paedagogia számára az ethika állítja fel a nevelés-oktatás útján elérendő czélt és ideált.

Az ethikának normatív jelentősége van a tudomány és az élet szempontjából egyaránt. Socrates óta az ember legméltóbb tárgya a bölcselkedésnek s annak legfőbb értékeit épen az ethika határozza. Azért van oly előkelő helye a bölcsélet történetében, p. o. Socratesnél, Platonnál, a stoikusoknál, Spinozánál, Kantnál és Herbartnál. Korunkban — mint szerző helyesen mondja — a sociális probléma még növelte annak jelentőségét, mivel *Ziegler* szerint „a socialis kérdés lényegileg véve erkölcsi kérdés“. A morális problémát ma már nem nélkülözhetjük a sociális kérdés egyetlen ágában sem. Új czélokat kell kitzűnünk a népéletnek. Így vallási téren szükségünk van ma „az egyházközségi élet újjáalakítására az egyetemes papság s a korlátlan lelkiismereti szabadság eszméje alapján“, a socialis téren „a kiegyenlítő igazságságra a társadalom minden rétegeiben“, s politikai téren „a nép részvételére a nagy kulturfeladatok megoldásában“. Azért van az, hogy napjainkban nem csupán bölcselők, hanem theologusok, paedagogusok, jogászok, nemzetgazdászok és anthropologusok is foglalkoznak az ethikai problémákkal. Példa rá *Hilty* „Glück“ cz. műve s *Paulsen* „ethikai rendszere“.

Az ethikának azt az előkelő állását és centrális jelentőségét annak története is igazolja, s itt, a mű I. vagy történeti részében közelebről eudämonismus, az evolutionismus s a moralismus ethikájával foglalkozik behatóbban. Az elsőnek főczélja örömméret („Lust“), a másodiké a kultura s a harmadiké az emberszeretet. E résznél főleg *Baumann*, *Jodl*, *Paulsen* és *Herrmann* művei nyomán halad a szerző.

Az eudämonismus főbb képviselői az ethikában Aristippos, Epicurus, Helvetius, Mill St., Bentham és Gízycski. Az öröm maximuma s a fájdalom minimuma határozza meg itt az akarat elhatározás irányát. Az eudämonismus morálprincipiuma merőben egoista, s a kellemessel és haszonnal azonosul. Mint ilyet támadta meg már Platon és Aristoteles.

A kultura fejlesztését czélzó evolutionismus főbb képviselői Aristoteles, a római világalom, a francia felvilágosodás, Anglia és Németországban, Fichte, Schelling és Hegel. Ez a kulturkép különféle kép alakul. Így Aristoteles a tudományos kulturára, Róma világalomra, a francziák socialis reformokra, Anglia világereskedelemre s a néme-

tek technikai, aesthetikai és intellectuális kulturára törekedtek. Az evolutionismus, mint a kultura haladásának elmélete, az erkölcsi érzület s az erkölcsi cselekedet sajátos értékét és jelentőségét szabja meg.

Ez érzületre fekteti a fősúlyt a moralismus, a mi épen a keresztyénség altruistikus tana. A szeretet a valóban fentartó, egyesítő és fölépítő erő, a melynek mögötte van a tudomány és a művészet. Sőt az emberszeretet az istenszeretet normája és próbaköve. Azért mondotta Goethe a keresztyénségről, hogy „azon a sülyedő és szenvedő emberiség mindenkor felküzdötte magát, s ebbeli fenséges hatásában messze föltötte áll minden philosophiának s nincs szüksége annak támaszára. Bármennyire is haladjon a szellemi kultura s táguljon az emberi szellem, a keresztyénség magasztos fenségét és erkölcsi kulturáját nem fogja meghaladni soha sem. Mihelyt Krisztus szeretetét valaki megértette s átélte, nagynak és szabadnak érzi magát. Krisztus az erkölcsiség legfőbb elvének isteni kinyilatkoztatása, s személyiségének fensége oly isteni jellegű, a milyenné az a földön csak válhatott“. És valóban, abban van a keresztyénség ereje, hogy „Jézusban az isteni szeretet testet öltött“, a mi azután átalakítólag hatott a világ, a történet s az egyes élet sajátos értékének megítélésére. E szeretetre van szüksége az emberi társadalomnak ép úgy, mint a testnek a vérre s a világosságra a szemnek. A keresztyénség világtörténeti kifejezése a szeretetnek.

A bölcselek közül hirdetői e moralismusnak Platon, a stoikusok, Verulami Bacon, Cherbury, Grotius, Locke, Leibniz („világharmonia“), Hutcheson, Butler, Hume, Kant és Herbart.

E szeretet központi ideája a mű II-ik, vagy rendszeres részének is, a melynek első szakaszában „az erkölcsi eszmék tanával“, s másodikban „az eszmék ismertetésével“ foglalkozik közelebbről.

„Az erkölcsi eszmék tanáról“ szóló részben, vagyis etikájja rendszeres része I. szakaszában egyenként „az érték-ítéletet, mint etikai alapot“, „a közösség erkölcsi jelentőségét“, „a társadalom fogalmát ésethikai értelmét“ s „az erkölcsi eszmék fokozatos sorozatát“ ismerteti a szerző.

„Az erkölcsi érték-ítélet“-ről szóló fejtegetéseiben *Krüger*, *Reischle* és *Hartenstein* nyomán halad a szerző. Az érték-ítélet lényegesen különbözik az értelmi vagy logikai ítélettől, a mennyiben az mindig valami kedélyi érzülettel van egybekötve, míg a logikai ítélet hidegen hagy bennünket. Hármass stádiuma: 1. tiszta képzet a megítélendő tárgyról; 2. a kedélyi érzet előnyomulása s 3. döntés az érték vagy értéktelenség fölött. A logikai ítéletek bebizonyíthatók, az érték-ítéletek nem. Lényegileg különböznek, utóbbiak a kellemes és hasznostól, de közeli viszonyba lépnek a széppel (a görög „kalokagathia“). A morális érték-ítéletek abszolút becsű, közvetlen bizonyosságú, változhatatlan és szükségképeni alapjai az erkölcsiségnek s esalhatatlan megnyilatkozásai a mi lelkiismeretünknek. Rajtuk épül föl „az abszolút etika“ a maga elemi vagy törzs ítéleteivel. Ezért mondhatta Kant

is, hogy a csillagos ég mellett mi felettünk az erkölcsi törvény, illetve a lelkiismeret, mi bennünk feltétlen csodálatra és tiszteletre ragadja az embert. Az a maradandó jellegű moralitásnak útja az emberiségben a külső legalitással szemben a melynek főbb stádiumai: az együttérzés pszichológiája, az erkölcsi értékelés, az imperativus jellegű erkölcsi normál s végül ezeknek átvétele az érzületbe és átültetése a társas közösségi életbe.

„A közösségi élet“ közelebről eredete és forrása az erkölcsinek, mivel az erénynek minden szerzetesi askesist mellőzve „az élet zajában“ kell megnyilatkoznia, s ott életet kell keltenie. Van tehát társas ideál is az individualis ideál mellett. E társas közösség főbb formái a család, a község, az egyház és az állam; legfőbb foka a keresztyénség által meghonosított „civilisált“ vagy „emberiségi társadalom.“ Modern fogalmát az észjog fejlesztette ki. Az ethikai értelemben vett közösség vagy társadalom magában foglalja a jog, a jólét, a kultúra s a benső szabadság eszméjét, és pedig az egyes ember és a társadalom folytonos ethikai áthatásában, a melynek egyenkénti részletezésével azután szerző műve rendszeres részének II. szakasza foglalkozik.

A mi a jogrendszer eszméjét illeti, úgy a jog egyik alapköve az erkölcsi életrendnek. Az vezetési szerzőt az ethika és a politika egymáshoz való viszonyának s a megtorlás elvének közelebbi meghatározására. Az ethikának semmi köze a politikához. A politika hatalomra való törekvéssel, az ethika az egoismus legyőzésével azonos. Félig ethikusok, félig politikusok vagyunk. Példa rá a kettős természetű Luther és Bismarck. Az államnak fentartása és létfeltétele az a magasabb erkölcsi cél, a melynek a politikus fel kell hogy áldozza a maga privátmorálját. Így hát a politika és a morál „2 lélektéoriája“ kétségtelen tény, a melynek céljai *Paulsen* szerint is „echizálják az eszközöket“, a mi azonban nem zárja ki az ethikai elveknek folytonos és fokozatos bevitelét a kultúra s a gazdasági élet belső politikájába. Szerző i. v. fejtegetései rendkívül érdekesek és tanulságosak.

A jogrendszer és jogeszmé kérdése továbbá a „*sum cuique*“ elvére s a megtorlás eszméjére vezet, a hol a szerző az elégtétel, a bosszú, a büntetés, a büntetési nemek s a fiatakori gonosztevőkkel való kérdéssel foglalkozik behatóbban.

A második erkölcsi eszme a közigazgatás vagy az általános jólét eszméje. A jogrendszer csak legalitásra vezet, pedig a kultúra haladásának s az emberek együttélésének és együttműködésének a moralitás a célja. A szolgáló szeretet érzülete és cselekvősege hassa át az egész embert felebarátjával szemben: im ez a jellegzetes különbség a zsidó és a keresztyén morál között. Az emberekhez való jóakarát magva és jellege Jézus ideális erkölcsi tanának, a ennyiben itt a szeretet fölötte vagyon a jognak s az együttérzés a hatalomnak. E fejtegetések után a gazdasági kérdésre tér át a szerző, s ismerteti a socialis kérdés

kifejlődése történetét részletesen Angliában és Németországban s alapelveiben bemutatja a Stöcker-féle keresztyén s az állami socialismust. *Schmoller*, *Höcker* és *Wagner* itt az ő mesterei. E szakasz elárúlja, hogy szerzőnknek, a paedagogusnak a sociális kérdés történetében és irodalmában is igen nagy a jártassága.

A harmadik erkölcsi eszme az erkölcsi haladás kulturális rendszere. A kulturrendszer a szellemi kincseknek növelését és terjesztését célozza a vallás, az erkölcsiség, a tudomány és művészet terén, a miből viszont következik, hogy az államnak gazdasági politikája mellett egyúttal szervező és vezető kulturpolitikája is van. Itt tárgyalja aztán behatóan a szerző paedagógiai-didaktikai alapján az általános s a szakműveltség egymáshoz való viszonyát, a kulturpolitikát és a nőkérdést. A pesszimizmussal szemben úgy találja, hogy történetileg véve a kultúrélet úgy intellectuális, mint morális tekintetben a további haladásra és fejlődésre képes és hívatott.

Az utolsó erkölcsi eszme a benső szabadság eszméje, vagyis a szerző által ú. n. „beseelte Gesellschaft“, a melyben az egyéni jólétnek az erkölcsi összjóléttel való megegyezése a megvalósítandó ideál. A benső szabadság az akarat s az erkölcsi belátás harmóniája, mely bensőnek mondható a szabadságnak polgári vagy politikai alakjával szemben. E benső szabadság, a keresztyénség gyakorlati-sociális moralitása, a szellem műve és korántsem a természeti erők produktuma. Morálisnak is mondható a pszichológiaival szemben. Gyökerezik az az ember szellemi, erkölcsi személyiségében, vagyis abban, hogy az ember Kant szerint „nem csupán érzéki, hanem egyúttal és főleg intelligibilis lény“. E ponton tárgyalja a szerző a vallásos hitnek a morálhoz való viszonyát. A morál az erkölcsi világrendben való hitet feltételezi, vagyis azt a meggyőződést, hogy „der letzte Weltgrund geistlich-sittlicher Art ist.“ Ennyiben a morál hatalmas támasza a vallás s kölcsönösen egymásra vannak utalva. Egységük legklasszikusabb kifejezése Jézus hegyi beszéde, mely „egy egységes személyiség magasztára emeli az embert, örömmérvé teszi az erkölcsi törvény iránti engedelmisséget, istentiszteletté avatja felebaráti szeretetét, és soha ki nem apadható erőforrást nyit az erkölcsinek teljesítésére“. A vallást és moralitást egyesítő benső szabadság lelke az erkölcsiségnek, egysége és önállósága az akaratnak s forrása minden emberszeretetnek. Ez más szóval kifejezve annyit tesz, hogy az emberi személyiség ideálja a legfőbb és legszebb életfeladat. De nemcsak a személyiség, hanem a társadalom legfőbb fejlődési foka is az akarat s a belátás közötti harmonia, mely társadalom nem más, mint az ethikai személyiségek országa, a krisztusi „egy akol, egy pásztor“, az erkölcsi fejlődés záróköve.

Záró fejtegetéseiben összefoglalja az eredményt. Az ethika fejlesztí a jóhoz való akaratot, s felhív a jónak, mint erkölcsinek, szép-

nek és tökéletesnek követésére. Ilyen etikán épül föl az egyéni és az állami pädagogika. Ez az ethika reális alapon áll és ideális czélokat követ. A nagy alapvető erkölcsi alapelveket állítja föl akarásunkra és cselekvőségünkre, a mint azok a mi lelkiismeretünknek elutasíthatatlan következménye. Ilyen etikára s nem holmi erkölcsi codexre van szüksége a mi népeletünknek most és mindenkoron.

Örömmel és lelki gyönyörűséggel foglalkoztunk Rein ethikájával, a melynek élénk és meggyőző fejtegetéseiből sokat tanultunk. Egy pár nagynémet túlzásaitól (p. o. a 37. és 83. l.) eltekintve a mű megérdemelné, hogy nyelvünkre átültessük.

Dr. Szlávik Mátyás.

Shakespeare Hamletje.

(Irtta: *Alexander Bernát*; kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, Franklin, 1902. Ára 6 K. 584 l.)

Kétségtelen, hogy Hamlet Shakespeare legrejtelmesebb alkotása, sőt Sylockon kívül az egyedüli rejtelmes. Homályosságát, sokértelműségét eléggé mutatja az a gazdag Hamlet-irodalom, melyben a különböző, sőt rendkívül bizarr magyarázatoknak valóságos útvesztőjén imbolyog az érdeklődő. Így van ez külföldön. Nálunk aránylag keveset szóltak a Hamlet-kérdéshez, azok is igazán csak érintve a lényegét: milyennek kell hát felfognunk Hamletet, mi a tragikum?

Alexander testes kötetben mondja el a maga magyarázatát.

Bevezetésül s műve igazolásául megfelel arra nézve, hogy van-e *ilyen* műre szükség. A rossz magyarázatok nem teszik a magyarázatot általában feleslegessé. És mi jobb? Találomra, módszer, rendszer nélkül gondolkodni vagy az iskolázott kritika útján járni, mely ismeri a zátonyokat s óvatosan kerüli? Nem olyan egyszerű a kérdés, a milyennek látszik, de az is igaz, hogy a magyarázatok ellenségei a legkezdetlegesebb magyarázatok rabjai. Sem tájékozatlanság, sem az iskolázott kritika el nem fogadható az igazság keresésében és megállapításában biztos módszernek.

Ezért az Alexander könyvének sem hiszek föltétlenül, ő maga sem várja, hogy most már minden eddigi felfogást ellökve, az övéhez csatlakozzunk. De igenis követésre méltó az a módszer, az az eljárás, a melylyel Alexander tárgyát kezeli, fejtegeti. S ebben látom könyvének igazi értékét, hasznát. Mert igazán jeles példát nyújt, hogyan kell az ilyen fajta kérdésekhez hozzányúlni.

Mi is a módszere?

Az I. fejezetben tájékoztat ad a Hamlet-kérdésről. Hamlet, tetetett örültsége, késlekedő bosszúja, Ofeliához való viszonya s egész eljárása rejtelmes, homályos s ellentétekben bővelkedő. Innen származnak a különböző magyarázatok.

A II. fejezetben megismertet a Hamlet-irodalommal s tájékoztat a mű megértésének történeti folyamatáról. Legelterjedtebb felfogás a

Goetheé, hogy Hamlet gyöngé, nem termett a tette, mely reá háramlott. Közel áll ehhez a Schlegel magyarázata: Hamlet gondolkodása túlnyomó, a tett megölője; Hamlet gondolat-tragédia. Hazlitt már épen filozófusnak mondja. A németek Hamletet a német fajképviselőjének gondolták. Mások szerint (Taine, Vischer, Dowden) Hamlet a képzelet embere, lángész; Hamlet a lángész tragédiája. Ismét mások szerint pessimista (Paulsen, Döring, Bourget, Vörösmarty); Hamlet örült (Coleridge, H. Gimm, Lewes, Delbrück); s végül, Hamlet megoldhatatlan rejtély (Teu Brink, Rümelin, Voltaire etc). Sőt az amerikai E. P. Vining felfedezte, hogy Hamlet hercegznek nevelt leány, a ki szerelmes Horatioba s ezért féltékeny Ofeliára. Némelyek a protestantizmus, mások a katolikus dogmák dicsőítését olvasták ki a darabból. Ebben a tömkelegben hogyan lehet eligazodni? Egységében kell a művet tárgyalni.

A III. fejezetben foglalkozik a mű keletkezésével, s első sorban magával a mondával, Saxo Grammatikus elbeszélésével, az ős-Hamlettel (melynek szerzője valószínűleg Kyd). Összeveti a Hamlet-mondát a Brutuséval. Aztán a korbeli eseményekről, mint forrásokról s a különböző kiadásokról beszél. Ezek a kiadások nagyon is eltérő szövegűek. Legjobb a második quarto kiadás.

Eddig a mű történeti része. Tájékoztat az ügy állásáról, a kérdés tört. fejlődéséről s visszavezet magához a forráshoz, a kiindulópontoz. A ki az említett körülmények ismeretével akarja magyarázni Hamletet, annak az okoskodása, bármennyire is uralkodik rajta a maga egyénisége, alapos és meggyőző erejű lesz.

A IV. fejezetben Hamlet egyéniségét elemézi. Hamlet a mondában is, Shakespearenél is magányosan, egyedül áll. Nemes lélek, ideális alak, de teljesen magára van utalva, mert az egyetlen Horatióban sem bizik eléggé. A bosszú kötelességét feltétlennek tekintí, de nagy érzékenysége reactiot idéz elő. Azon töri a fejét, hogy bosszúja igazolt, jogos-e vagy nem. Halálakor is arra kéri Horatiót, hogy igaz ügyéről a kételkedőket győzze meg. S így Hamlet igazi *lélektani dráma*. (354—56 l.). Ez a lelki dráma ragadta meg a mondából a költő teremtő erejét s ehhez idomította az egész meseszöveget, szerkezetet. Ez az alak vezette, midőn a darabot felépítette. Mindennek a darabban lelkével kell összhangban lennie. Eddig Hamletet önmagában vizsgálta; most az egész műben.

Az V. fejezet az egész mű elemzése, melynek szerkezete hozzásimúl a fíalak nagy stílusához. Nem is próbáljuk e magvas és tömör tartalmú fejtegetéseket kivonatolni, mert egészen kell azokat megértenünk.

Végül a VI. fej.-ben azt a viszonyt tárgyalja, mely a költő és hőse lelke között volt vagy lehetett s arra az eredményre jut, hogy a költő Hamletben a világból való kiábrándulása fájdalmas érzetét írta meg. Ezért annyira alanyi a Hamlet stílusa.

Legfontosabb, mit Alexandertől tanulhatunk: módszerre. Van ebben bizonyos drámaiság, a mely megkapja az elmét. Egészében tárgyalni a kérdéseket s látni a valóságot, nehéz út, de erre kell törekednünk. Akkor meggyőződésünk meggyőző, átható erejű, világos, a mint Alexander fejtegetése hat az igazság erejével.

Kristóf György.

A spanyol Heine.

(Gustavo A. Becquer „Dalai és válogatott meséi“. Fordította: Kőrösi Albin. Budapest, 1902. Szerző tulajdona. 12^o 169. l. Ára 3 korona.)

Az „El Español“ című madridi napi lapban (1902 febr. 26., II. kiadás) nagy betűkkel díszelleg ez a név: Kőrösi Albin. Az alatta álló cikkben elpanaszolja a szerző, I. L. Estelrich, hogy az irodalmi tanulmányoknak egyetlen egy része sincsen annyira elhanyagolva a spanyoloknál, mint saját irodalmuk kapcsolatáé más irodalmakkal. Elmondja, hogy e tekintetben az idegeneknek sokkalta nagyobb érde-meik vannak, mint a kiket első sorban illetne, a spanyoloknak. Schlegel és Grillparzer, Böhl és Faber, Grimm és Wolf, újabban Fastenrath hangzatos nevek a spanyol irodalom külföldi térfoglalásának történe-tében. Nálunk Győry Vilmos jeleskedett spanyol fordításaival. Újabban hozzája csatlakozott egy piarista tanár, Kőrösi Albin, a madridi spanyol akadémia levelező tagja. Szó szerint igaz, a mit Estelrich mond: „el señor Kőrösi Albin ha puesto su actividad al servicio de nuestra literatura moderna para divulgarla en su patria, y se hace, por tanto, acreedor à nuestro agradecimiento“. Vagyis: Kőrösi Albin úr a mi modern irodalmunk ismertetésének szolgálatába helyezte a maga tevé-kenységét, hogy azt hazájában elterjeszsze s ezért hálánkra igényt tarthat. A hálában nem fukarkodtak a spanyolok; ünnepelték Kőrösit s lelkesedve emlegették fáradatlan munkásságát. Igazán méltatni azon-ban nem tudják, mert nem ismerik nyelvünket. Legfőlebb a tulajdon-nevek nyújtottak nekik némi útbaigazítást.

Kőrösinek spanyol irodalmi munkássága eddig a címűl írt kötettel hét kötetre rüg: „A XIX. század spanyol költői“, „A spanyol költészet gyöngyei“, „Isten a legjobb tanú“, „Az apja fia“, „Idill“, „Spanyol téli esték“ és a fenti munka: mind megannyi tanúi Kőrösi lelkiismeretes, lelkes és avatott munkásságának. A siker nem minde-nikben egyforma. A korábbi kötetekben vannak elhamarkodott ítéletek és hevenyészett sorok; a későbbiek sem nyújtanak egészőkben egyen-letes munkát, de a haladás szembeszökő bennök és egyes részeik a legkényesebb ízlést is kielégíthetik.

Bequer egy Sevilleba szakadt német órásnak az unokája és 1836—1870 élt. Az ő, Campoamor és Núñez de Arce neve uralko-dott a múlt század három utolsó évtizedében a spanyol költészetben.

Spanyol Heinenek nevezték, helytelenül; ilyen joggal nevezhették volna akár Petrarcának, vagy Petőfinek is, mert — szerelemről énekel bensőséges, dallamos, igazi dalokat. A fordítás itt-ott nehézkes, dallamtalan, rossz verselésű; de a legtöbbször tartalomban és formában helyesen adja vissza az eredetit.

Az ismertetés itt nem sokat ér; példák döntenek, azok pedig messze vezetnének. Azt mondja a spanyol paraszt legény síró babájának: sirj a zsebkendőmbe egy könnyet, elviszem az ékszerárushoz, és aranyba foglaltatom ezt a gyöngyöt. Ehhez a kedves gondolathoz foglalhatók a Becquer dalai. Sokat emlegetik ezt a négy sort:

Hoy la tierra y los cielos me sonrien,
 Hoy llega al fondo de mi alma el sol;
 Hoy la he visto . . . la he visto y me ha mirado . . .
 Hoy creo en Dios!

Kőrösínél:

Ma mosolyog reám a föld s az ég is.
 Lelkem mélyében ma a nap ragyog;
 Ma láttam őt . . . és ő is rám tekintett . . .
 Ma hívő lény vagyok!

A kit érdekel a szerelem megnyilatkozása különböző népek költészetében, az tanúsággal és élvezettel olvashatja Kőrösi kötetét.

Erdélyi Károly dr.

Carlo Corbisier dr. rossanoi tanár „*Dante, Carattere e tempi*“ címmel egy tanulmányt adott ki Gallipoliban. A halhatatlan költő száműzetésének évfordulóján megjelent e nemű tanulmányok közt figyelemre méltó könyvvvel van dolgunk. Először azt a közvetlen benyomást igyekszik leírni, melyet a száműzetési ítélet híre tett a hazáját szerető büszke lélekre. Dante, Scipio Africanusként nem fakadt ugyan e keserű szavakra: „Hálátlan hazám, csontjaim se nyugodjanak benned!“ de szülővárosa tényleg ma sem jutott a drága hamvak birtokába és még mindig üresen áll a santa-erocei sír emléké. A nagy költemény kettős czélt tűzött ki maga elé, de csak az egyiket érte el egészen: Beatricének örök emléket emelt benne, de a virágok városa, az Arno-parti Firenze kapuit nem tudta megnyitni.

Az újabb kutatások alapján mi csak mesének tartjuk a megkegyelmezésére vonatkozó hagyományt, de a szerző hisz annak a valóságában. Szerinte a visszatéréséhez kötött lealázó föltételeket nem fogadhatta el egy olyan büszke, öntudatos jellem, a mely a saját hasonmására alkotta meg Sordello és Farinata alakját. Haragjánál és bosszúérzeténél nagyobb volt benne mégis a „nemes haza“, a „szép akol“ iránt. Lelkiállapotát a szerző szerint leghívebben a trienti Dante-szobor fejezi ki, a mint áldást osztó jobb karját hazája felé nyújtja.

Majd szemlét tart a Divina Commedia kiválóbb női alakjai fölött, hogy a költő jellemének legkiválóbb vonását, könyörületet, jó szívét példákon bemutassa. Rimini Francesca szenvedélyében hősiességet lát, bűnhődését túlságosan szigorúnak tartja, a hitvesi hűség ellen vétő asszonyt rehabilitálja és „szívében trónt emel neki“, — nem a történelmi Francescának ugyan, hanem annak a szerencsétlen nőnek, a kit a költő képzelme teremtett.

Ezután megrajzolja a költő korabeli Firenze képét, „az egyetlen városét, mely egyedül méltó a fiához“.

Nem tudjuk, hogy melyik *lengyel* költőre czéloz Corbisier e francziául idézett pár sorral:

Pour mon amour je donne la vie,
Pour ma patrie je donne l'amour.

De ezek a sorok annyira emlékeztetnek a mi Petőfinkre, hogy Corbisier figyelmét levélben fel is hívtam rá.

Ténynek tart több adomát, melyeket Dante nevéhez kötve, jegyzett föl egyik-másik életrajzírója; mint például azt is, hogy mikor beválasztották a római küldöttségbe, így nyilatkozott volna: „Ha én elmegyek, ki marad itthon? Ha itthon maradok, ki megy el?“ Beatricében a kritika rejtélyes, ködszerű tüneményt sejt; sőt abban is kételkedik, hogy valaha élt volna: a szerző ellenben azt is tudja róla, hogy szőke, kékszemű leány volt. Általában előnyére vált volna, ha óvatosabban jár el az adatok kiválogatásában. Akkor nem követi el azt a tévedést sem, hogy Bellát, Dante édesanyját II. Alighieri második feleségének tartsa.

Végül politikai pártállását igyekszik megállapítani számos, találó érvekkel. És arra az eredményre jut, hogy Dante mint polgár nem lehetett más mint fehér-guelfpárti, de mint költő nem sülyedhetett le egy párt színvonalára sem, hanem mint a sas, olyan magasan szárnyalt azok fölött.

Költői lendülettel megírt könyvét élvezettel olvashatják nem csak Ersilia Salerno kisasszony és a francavillai gymnasium tanulói, a kiknek ajánlotta, hanem még azok is, a kik a tanulmányban erősebb bírálati módszert kerestek.

Cs. P. J.

KÜLÖNFÉLÉK.

Mikor lett Zrinyi Miklós Zala főispánja?

Széchy Károly Zrinyi életrajzában (I, 155.) azt mondja az 1645-ki év eseményeinek elmondása közben: „... ép ebben az időben nevezi ki a király Zala és Somogy megyék főispánjává, az elhalt gróf Bánffy Kristóf helyébe“. Ez állítás nem egészen helyes. A királyi kinevezés ugyan 1645. október 20-án kelt, de Zrinyi nem Bánffy Kristóf utóda volt a főispánságban, hanem gróf Bánffy Istváné, Kristóf fiáé. Ugyanis az öreg Bánffy Kristóf még 1644-ben meghalt és helyébe 1644. június 6-án fia neveztetett ki főispánná. Bánffy István azonban nem sokára meghalt s csak ekkor következett Zrinyi Miklós kinevezése. Zalavár-megye rendei az 1646. április 12-én Kőrmenden tartott gyűlésükben vették tudomásul a kinevezést. A gyűlés jegyzőkönyvének első pontja így szól erről: *Exhibitae sunt literae Suae Majestatis Sacratissimae in arce Lincensi Superioris Austriae die 20-a mensis Octobris in Anno 1645 emanatae, quibus mediantibus honorem supremi comitis demortuo praefato quondam comite Stephano Bánffy alias supremo comite contulit gratiose illustrissimo domino comiti Nicolao a Zrinyio agazorum regalium magistro praesidiū Légradiensis supremo capitaneo ac Sacrae Caesareae Regiae Majestatis consiliario cubiculario etc.*

Ugy látszik, Zrinyi főispánná kinevezése nem keltett nagy örömet a rendeknél, kik Bánffy Istvánt „*mutuo omnium applausu*“ üdvözölték, mikor az esküt letette. Maga Zrinyi nem is volt jelen a gyűlésen; előbb is csak képviselőit küldte el. A rendek pedig már rég óta panaszkodtak, hogy a Zrinyi testvérek katonái és szabadosai sok kárt okoznak a népnek. Ferdinánd már 1642. máj 5-én parancsot küldött nekik, „*ut libertinos in disciplina conservent*“. Mint főispán csak az 1648. nov. 9-én tartott ülésen jelent meg először, mikor kedves emberét és állandó helyettesét Lippich Mártont választatta meg alispánná peleskei Eördögh Istvánnal együtt a lemondott Perneszy Ferencz és nádasi Darabos Miklós helyébe. Ezentúl Lippich vezette helyette a megye ügyeit. Az 1652. júl. 15-én Kőrmenden tartott generalis congregation jelent meg ismét személyesen. Választások voltak ismét: Eördögh helyett széplaki Botkát választották alispánná és felfrissítették a Jud-liumot. A megye sérelmes panaszaiban azonban mindig ő volt közben-

járó hol a nádornál, hol a királynál s hozzá fordultak védelemért a kóbor katonák és más hatalmaskodók ellen. A rendek pedig mindenkor figyelmesek voltak iránta, Lippichet több ízben újra választották, véleményét levélben kikérték és az új csáktornyai várnak (modernum aedificium Csaktornya factum) megerősítésére 600 frtot szavaztak meg neki.

(Zalavármegye jegyzőkönyveiből.)

Kiss Ernő dr.

Nagy Szabó Ferencz életéhez. A marosvásárhelyi szücs czéh 1624-től 1673-ig terjedő legrégebb számadáskönyve becses művelődéstörténeti feljegyzésein kívül 1656-ról néhány sort N. Szabó Ferenczről is megőrzött. A feljegyzések együtt emlegetik őt Kendi Jánossal, s arról tanuskodnak, hogy a krónikás nemcsak saját czéhes társai, hanem a szücsök között is olyan tekintélynek örvendett, hogy ügyes, bajos dolgaikban közbenjárását használták, s honorálták.

Az a Kendi János, a kiről itt szó van, akkor Marosszék jegyzője volt.¹ Már régebb bizalmas barátságban élt N. Szabó Ferenczcel. A krónikában is olvashajuk, hogy 1648. decz. 21-én otthon együtt töltötték az időt. Akkor történt, hogy mulatásuk után N. Szabó Ferencz ittasan ült a tűzhelyre. Unokáját az ölébe vette, de leszédült vele, s úgy ütötte bele szemöldökét egy ruhás cseberbe, hogy az leszakadt. „Négy forintért gyógyították meg, — írja — mely a míg élek eszembe jút, mikor mondom.“

1656-iki együttlételükről a szücsök említett számadáskönyvében a 237., 238. és 240. oldalon a következő adatokat találjuk:

Die 7. Februarii készíttettem volt egy kis ebédet házamnál, Kendi János uram, Nagy Szabó Ferencz uram és az mesterekben is jelen voltak, — az notarius ott lévén. Akkor költöttem ételekre, italokra, minden apróság egyetmással, bor árával együtt fl. 1. d. 70.

Die 11. Maji ebédre kellett mennem Kendi János uramhoz, mikor az mustrán voltak az propositioval. Vittem akkor ő kglmének két ejtel bort, egy bárány-czímert, 3 három pénz ára perczet, egy árkos papírosat, az mely teszen omnibus computatis d. 28.

Die 15. Maji benn lévén Kendi János uram az törvényen, az szállásra kellett gazdálkodnom étellel, itallal. Mivel Szabó Ferencz uram is jelen volt, tisztességesen kellett gazdálkodnunk. Teszen akkori költség fl. 1. d. 50.

Item másodsor is ugyan Ungvári Szabó János házánál szállván, az törvénynapra jött be. Akkor is a szerént kellett gazdálkodnunk étellel, itallal szállására. Szabó Ferencz uram is ott volt. Költöttem bor árával együtt egymás aprósággal együtt fl. 1. d. 40.

Item adtunk Nagy Szabó Ferencznek mellettünk való fáradságáért, sok szolgálatjáért fl. 2.

Kelemen L.

¹ Szék, Okltr. VI. 206. Kitűnik a számadások szövegéből is.

Új német-magyar szótár.

(Német és magyar szótár, szerkesztették *Simonyi Zsigmond* és *Balassa József*. Budapest, Franklin-Társulat. I. Német-magyar rész. 470 lap. — II. Magyar-német rész 422 lap. Ára füzve 12 kor., félbörkötésben 16 kor.)

Irodalmunk fejlődése s a nyelv folytonos gazdagodása százával szülte az új szavakat és szólásokat, melyek szótárainkból hiányoztak. Másrészt meg kiadásról-kiadásra hurczolták az eddigi szótárak a lehetetlen, s nagyrészt soha használatban sem volt szavak és szólások tömegét. Ez az állapot tette szükségessé egy oly magyar-német szótár megjelenését, mely mind a magyar, mind a német szókészletben a mai nyelvállapotot veszi figyelembe s terjedelmével a legsürgősebb szükségletet elégíti ki.

Ez új szótár szerkesztőinek legfőbb gondjuk volt a szótár anyagának gondos összeállítására s arra törekedtek, hogy használója megtalálja benne lehetőleg mindent, a mire olvasás vagy társalgás közben szüksége van, tehát e szótár az iskola, az irodalom és a magánélet közös szükségletét akarja kielégíteni, s igen sok közhasználatú szó ebben a szótárban jelenik meg először. Megtalálhatók ezen kívül a magyar-német részben a közbeszédben és irodalomban használatos idegen szavak is, valamint a népies és tájszavak közül azok, melyek legkedveltebb íróink műveiben előfordúlnak.

Nagy gondot fordított e szótár a német és magyar szólások összegyűjtésére és egybevetésére. Ebben is kerülték a szerkesztők a régi szótárak csinált és használhatatlan szólásait, annál jobban kiaknázták az élő nyelvet s a jelesebb írók műveit.

Nagy gondot fordít ez a szótár a szükséges nyelvtani útbaigazításra is. A német rész tájékoztatja a használót a főnév neméről és ragozásáról, a melléknév fokozásáról, az igék mellett pedig közli a ragozás összes eltérő alakjait. Ugyanily nyelvtani útmutatással látták el a magyar szavakat is a magyar-német részben, mindenütt megjelölve a főnév és melléknév, valamint az ige ragozásnak módját. Ez által első sorban a magyarul tanuló idegen számára vált a szótár hasznosabbá. Egy-egy kötet ára füzve 6 k, félbörkötésben 8 k.

— **Háromszék vármegye nemes családai**, szerkesztette *Pálmay József*, kiadja a Jókai-nyomda részvénytársulat Sepsí-Szent-Györgyön 1902, ára füzve 20 korona, díszkötésben 24 k. ez a címze egy nem rég megjelent díszes és vaskos negyedréti alakú kötetnek, mely Háromszék vármegye nemes családjai rövidre foglalt történetét, leszármazását és czimerük rajzait tartalmazza. *Pálmay József* nemes buzgalommal gyűjti évek óta az adatokat a székely vármegyék nemes családjai történetéhez s kiadta nemrég „Udvarhely vármegye nemes családjai” kötetét s most utána Háromszék megyéét s folytatni fogja Maroszzék

és Csíkszék nemesseivel. Felhasználja ezekhez a nyomtatott forrásműveket, a köz- és magánlevéltárakat s így könyve sok érdekes és becses adat foglal magában a családok történetére és leszármazására. Nem mélyreható tudományos kutatások és tanulmányok eredményei ez összefoglalások, hanem a kéznél lévő adatok egybefűzése s mint ilyenek ha nem is felelnek meg minden tekintetben a tudományos kritika igényeinek, de minden esetre hasznos és használható adatgyűjtemény, melyet főképp az érdekelt családok sok tanúltsággal használhatnak.

Erdélyi Múzeum-Egylet.

I. Szakosztályi ülés.

Az E. M. E. bölcsélet-, nyelv- és történettudományi szakosztálya márcz. 20-án dr. Szamosi János elnökle alatt tartott ülésén Erdélyi Károly dr. ismertette Bzenszky Rudolf Prolegomenáit Erdély történetéhez, mely jelen füzetünkben olvasható.

A második felolvasás Jármy József miskolezi tanáré volt II. Rákóczy György szászfenesi csatájáról, melynek kapcsán elhatározták, hogy a szakosztály mozgalmat fog indítani arra nézve, hogy a II. Rákóczy György megsebesülése helyét a monostori dombon helytelenül jelölő emlékoszlop a szászfenesi patak mellé vitessék át.

Új tagokul megválasztottak br. Apor István úr Abosfalván (Kisküllömege), Roska Márton tanárjelölt Kolozsvárt (aj. a titkár)

II. Az E. M. E. igazgató vál. ülése.

Az E. M. E. ápr. 9-én tartott ig. vál. ülésén Szamosi János alelnök meleg részvétellel méltatta a nemrég elhunyt dr. Abt Antal és dr. Parádi Kálmán b. e. igazgató vál. tagjaink érdemeit, kiknek elhunytá felett érzett őszinte részvétét jegyzőkönyvbe iktatta a választmány s az elhunytak családjához részvétíratot intézett. Ugyancsak jegyzőkönyvébe iktatta a nem rég Münchenben elhunyt Nécsei István festőművész emlékét s elvesztése felett érzett fájdalmát, mint a ki 5000 koronára becsült lepkegyűjteményét az E. M. E. állattárának adományozta s ez által alapító tagjaink között örökítette meg nevét. Az elhunyt édes atyjához részvétíratot intézett az egylet a bars megyei Verebélyre.

A folyó ügyek során az évi közgyűlését május 25-ére tűzte ki a választmány.